

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО
Південний археографічний осередок

ВОДОТИКА С.Г.

Академік
Михайло Єлисейович СЛАБЧЕНКО

Нарис життя та творчості

Київ - Херсон, 1998

ББк 63.3(2Ук)
В 23

Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. - Київ - Херсон, 1998 - 156с.

ISBN 966-02-0515-5

Затверджено до друку вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського.

Редактор доктор історичних наук, професор С.Р. Лях

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор
доктор історичних наук
доктор історичних наук

В.В.Лантух
В.С.Чішко
Ю.І.Шаповал

Академік Михайло Єлисейович Слабченко - Київ-Херсон, 1998 рік. У монографії після довгих років забуття і фальсифікацій докладно розглянуто основні етапи життя, наукова, політична і громадська діяльність видатного українського вченого, історика і правознавця, академіка НАН України Михайла Єлисейовича Слабченка. Ім'я та спадщина М.Є.Слабченка - людини трагічної долі, практично 60 років свідомо викреслювалось з історії української науки.

Для викладачів, науковців, студентів і всіх небайдужих до української історії.

© С.Г.Водотика, 1998

ISBN 966-02-0515-5

ПЕРЕДМОВА

Серед повернутих останніми роками українській науці та культурі імен почесне місце належить академіку Михайлу Слабченку. Трагічна доля цього корифея розстріляного відродження 1920-х років типова для української науки часів тоталітаризму. Незважаючи на офіційну реабілітацію вченого у 1989 р., засудженого за вигаданою справою “Спілки визволення України” (СВУ), його творчий та життєвий шлях, науково - організаційна, громадсько-політична та педагогічна діяльність залишаються невідомими (або принаймі відомими фрагментарно) не тільки широкому загалу громадськості, але й значній частині фахівців - істориків і юристів. Досить показово, що навіть у постанові Загальних зборів АН України від 30.03.1990 р. про поновлення у складі академії Михайла Слабченка містяться фактичні помилки¹.

Лише у 1992 р. почалася дійсна реабілітація вченого. 2 липня 1992 р. Бюро відділення історії, філософії та права АН України прийняло рішення “Про заходи по відзначенню 110-річчя від дня народження М.Є.Слабченка”, а 8 жовтня 1992 р. відбулись Загальні збори Відділення історії, філософії та права НАН України, присвячені ювілею академіка.

Прийнято рішення про публікацію матеріалів зборів у “Віснику НАН України”, видання бібліографії вченого і вибраних наукових творів, порушено питання про увічнення пов'язаних з життям і діяльністю визначного вченого місць Одеси.

Як це буває в житті, дещо з наміченого зроблено, дещо чекає слушного часу. Так, матеріали Загальних зборів Відділення історії, філософії та права НАН України, присвячені ювілею М.Слабченка, видруковані у “Віснику Національної АН України”, в Одеському університеті ім'я славного земляка увічнено меморіальною дошкою на фасаді головного корпусу, ім'я академіка носить спеціалізована аудиторія історичного факультету. В 1995р. на батьківщині Михайла Єлисейовича, в Одесі, зусиллями історичного факультету Одеського державного університету імені І.І.Мечнікова та Одеського товариства краєзнавців проведено республіканську конференцію “Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях” (її матеріали було опубліковано), одеськими документалістами знято цікавий і виважений в науковому відношенні фільм, його ім'я та праці стали відомі громадськості, школярам і студентам.²

Праці Михайла Слабченка в значній мірі повернуто вітчизняній науці, їх широко використовують історики і правознавці, хоча закладені в них ідеї та підходи заслуговують більшої уваги з боку сучасних українознавців.

Водночас не все з наміченого, з огляду передусім на матеріальну скруту, виконано. Так, не було підготовлено брошуру про академіка М.Є.Слабченка з серії “Бібліографія вчених України”, вибрані

праці вченого. Готова до друку праця: “М.Слабченко. Життя та діяльність. Показчик архівних документів та бібліографія” (серія “Науково - довідкові видання з історії України”, яку видають Археографічна комісія та Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.Г.Грушевського НАН України), так і не дійшла до читача, хоча мала вийти друком, принаймі ,у 1994 році.³

З огляду на вищенаведене зберігається потреба у монографічному дослідженні життєвого і творчого шляху видатного українознавця, що дозволить критично узагальнити зроблене в цій царині, висвітлити малодосліджені чи недосліджені сторінки життя і творчої спадщини Михайла Слабченка, висловити авторську точку зору на деякі спірні питання.

Комплексно використовуючи літературу, друковані та архівні джерела (частина з яких вперше вводиться до наукового обігу) і, передусім праці Михайла Слабченка, автор зосередив свою увагу на аналізі життя, громадської, науково-організаційної і науково - педагогічної діяльності вченого. Особливої уваги надано історіографічному аналізу творчої спадщини вченого, його внеску у вітчизняні істрію та право. Природньо, що запропонована книга не вичерпує цієї багатопланової та складної теми і тому й сподівається на обмін думками з колегами та читачами.

Розділ 1 **ЛІТЕРАТУРА І ДЖЕРЕЛА**

1. Історіографія життєвого і творчого шляху академіка М.Слабченка

Перший етап вивчення творчості М.Слабченка припадає на 1911- 1929 рр., коли більше 30 авторів в рецензіях, загальних та спеціальних історіографічних оглядах подали оцінки творів дослідника. Праці вченого викликали бурхливу і неоднозначну реакцію сучасників.

Так, в першій науковій рецензії на працю студента - третьокурсника Михайла Слабченка “Малорусский полк в административном отношении” професор І.А.Линниченко відзначив її “серйозні наукові здобутки” - ретельне опрацювання друкованих і архівних джерел, увага до недостатньо або зовсім не вивчених питань, оригінальність висновків. Все це свідчило про “безперечні науково-практичні” здібності автора. За пропозицією професора ця праця була нагороджена золотою медаллю і надрукована в “Записках”Новоросійського Одеського університету. На думку І.А.Линниченка, ця праця, при умові додатку до неї заключного розділу з узагальненими висновками, могла бути представлена для захисту на ступінь магістра історії права.⁴

Протягом 1912-1913 рр. з приводу двох перших монографій М.Слабченка- “Малорусский полк в административном отношении” і “Опыты по истории права Малороссии XVII-XVIII вв”. - йшла дискусія між їх автором та відомим знавцем історії Гетьманщини Миколою Василенком.⁵ Вона засвідчила, що частина наукової громадськості досить стримано сприйняла амбіційні та новаторські праці молодого дослідника. Так, М.Василенко, виходячи з усталених в науці уявлень, заперечував твердження М.Слабченка про збереження основ станового поділу суспільства після Хмельниччини, про республіканський характер Гетьманщини та її васальний статус в складі Московської держави. При цьому, молодому авторові закидалось поверхове використання джерел, фантастичність висновків та й взагалі, заперечувалась будь-яка наукова вартість його праць. Не вдаючись у перебіг дискусії, зазначимо, що з погляду сучасної науки позиція М.Слабченка щодо політичного й соціального устрою Гетьманщини, її взаємин з Москвою була ближче до істини, ніж тогочасні погляди М.Василенка. Вже ця перша дискусія засвідчила появу молодого непересічного українознавця, який сміливо висував нові підходи у трактуванні усталених істин. Дискусія сприяла критичній оцінці М.Слабченком своїх праць, привернула увагу науковців до історії Гетьманщини і стала своєрідною увертурою поглибленого її вивчення у 1920 - ті роки.

Перші рецензії позначили типові для молодого автора помилки скороспілість, а почасти і необгрунтованість узагальнень, фактичні неточності та дещо легковажне ставлення до підготовки наукових видань.⁶ На жаль, М.Слабченко не завжди робив належні висновки з цієї критики. Перші узагальнюючі оцінки творчості вченого зробив академік Д.Багалій. Він відзначав, насамперед, натхненну науково-організаційну діяльність М.Слабченка, завдяки чому в Одесі було створено в 1920- ті роки третє, після Києва і Харкова, “огнище української історичної науки”; охарактеризував його як дослідника, що має велику ерудицію, нахил до розробки історико-юридичних питань, робить оригінальні висновки, вміло використовує джерела та літературу.⁷ Д.Багалій зарахував

М.Слабченка до марксистського напрямку в історичній науці, що, на нашу думку, мало в першу чергу тактичний характер.⁸

Найкращим досягненням вченого Д.Багалій вважав “Організацію господарства України від Хмельниччини до Світової війни” - вперше українська історіографія поповнилась систематизованим зводом з соціально-економічної історії Гетьманщини і Запорозжя. Самого ж М.Слабченка академік назвав “безперечно найвидатнішим істориком українського і запорізького господарства”.⁹

Разом з тим, Д.Багалій зауважив, що деякі праці вченого є не досліди, а тільки спроби синтетичного огляду історії України з метою заповнення прогалин в учбовій і почасти науковій літературі, зокрема, двотомна праця “Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.”.¹⁰

Інша цікава узагальнююча оцінка належить прихильнику М.Грушевського і сусіду М.Слабченка по лаві підсудних в справі “СВУ” О.Гермайзе. На його думку, М.Слабченку притаманні були: величезна ерудиція, безперечний талант, часом блискучість викладу, намагання поповнити українську історіографію узагальнюючими працями.¹¹

Відомий фахівець історії українського права Л.Окиншевич зазначав, що історія українського права “може дякувати М.Слабченкові за великі й добре оброблені праці” з юридичної історії Гетьманщини, що містять “багато цікавого й цінного”.¹²

Принципово інший погляд на доробок вченого мала марксистська історіографія, яка звинувачувала його в аполітичності, поганому оволодінні марксизмом та діаматом, ігноруванні праць В.Леніна і невірному тлумаченні політики більшовиків в Україні.¹³

Негативні оцінки праць М.Слабченка часом лунали і з табору М.Грушевського. Приміром, П.Клименко звинуватив його у плагіаті поглядів М.Грушевського і невдалих спробах використати старий фактаж в нових ідеологічних конструкціях з метою “революціонізувати українську історіографію” та “з хutorянських, так би мовити, її основ перевести на промислово-капіталістичні, а то прямо й на соціалістичні рейки”.¹⁴ Проте були й позитивні оцінки. Так, М.Ткаченко солідаризувався з дослідником в оцінці колонізації Південної України у XVIII ст., структури місцевої адміністрації і фінансового господарства Гетьманщини тощо.¹⁵

З окремих праць М.Слабченка найбільшу увагу науковців 1920-х років привернула 4-х томна історія господарства Гетьманщини.¹⁶ Приміром, написана на замовлення редакції журналу “Україна” рецензія П.Федоренка була обговорена на засіданні Науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН і вона фактично стала виразом колективної думки представників школи М.Грушевського.¹⁷

Аналогічна ситуація склалася і з рецензією на цю працю О.Оглобіна, яка обговорювалась на засіданні Історичного товариства Нестора-Літописця. Спробуємо подати типові оцінки цієї праці в літературі УСРР 1920-х років.

В плані методології рецензентами відзначалося прагнення М.Слабченка послідовно дотримуватися історико-матеріалістичного світогляду, використання нових для української історіографії ідей (про господарські типи країн та взаємозв'язок між ними тощо). Водночас одесит І.Фаас зауважив, що хоча автор називає себе марксистом, але обмежується лише марксистською фразеологією.¹⁸

До здобутків праці зараховувались сміливість і широта викладу, вперше зроблений докладний аналіз значної кількості економічних та юридичних проблем, узагальнення величезного фактажу.¹⁹ Вадами праці спеціалісти вважали недосконалість структури, відсутність розділів з викладом історіографічних, джерелознавчих та історіософських сюжетів, недоречності частини теоретичних пошуків і узагальнень, прогалини й помилки при розгляді конкретних питань. Переважна більшість рецензентів підкреслювала нерівноцінність окремих томів - найбільше схвальних відгуків зібрав четвертий, присвячений державному господарству Гетьманщини, а на долю другого, в якому розглядалися історія мануфактури і фабрики, випало найбільше критичних зауважень.

В загальній оцінці серіалу фахівці розійшлися. Одні головне значення праці вбачали в узагальненні великого фактичного матеріалу, інші - в прикладі застосування історично-матеріалістичної методології. На думку ж найбільш суворих опонентів ця робота лише привернула увагу дослідників до актуальних проблем економічної і юридичної історії Гетьманщини.²⁰

Підвищена увага до студій М.Слабченка з соціально-економічної та юридично-адміністративної історії Запорозжя обумовлювалась надзвичайною плутаниною у висвітленні цих сюжетів в літературі. Михайло Єлисейович критично переглянув спадщину попередників та шляхом соціологічного опрацювання старих і нових джерел (йдеться про окремі справи архіву Запорозького Коша і джерела західноєвропейського походження з одеських бібліотек) ґрунтовно проаналізував відповідні аспекти історії Запорозжя. Найкращими виявилися сюжети про

міжнародно-правовий статус Запорозжя, його державний, юридичний та соціально-економічний устрій.

Зокрема, на думку “запорозької матки” Н.Полонської-Василенко²¹ докладне вивчення М.Слабченком функціонування куреня та його ролі як наріжної структурної ланки Січі стало справжнім здобутком української історіографії.²² М.Ткаченко відзначав вперше зроблений аналіз характеру та еволюції запорозького права.²³ Аспірант академіка Д.Яворницького П.Матвієвський підкреслював “бездоганність” та оригінальність студій над податковою системою Запорозьких Вольностей.²⁴

Разом з тим закидів М.Слабченку теж було чимало. Марксист Е.Фельдман звинувачував автора у недостатній увазі до класової боротьби і зловживанні формально-юридичною методологією.²⁵ Н.Полонська-Василенко вказувала на необґрунтованість деяких висновків, випадки недостатньої критики джерел, брак логіки²⁶, а М.Ткаченко вбачав найсуттєвіші вади у відсутності докладної історіографії, обмеженості джерельної бази, недооцінці впливу Гетьманщини на еволюцію Запорозжя.²⁷

Зауважимо, що не всі закиди на адресу Михайла Єлисейовича є доречними, а критичні зауваження Е.Фельдмана і М.Ткаченка скоріше викликані були відповідними ідеологічними та груповими причинами. Ми ж цілком згодні з більшістю рецензентів в тому, що праці Михайла Слабченка займають виключно високе місце у поступі історіографії Запорозжя з точки зору методики, обробки джерел, постановки і вирішення проблем та подолання романтичних схем А.Скальковського та Д.Яворницького.

Високу оцінку більшості сучасників, в першу чергу через обстоювання автором своєрідності українського історичного процесу і накреслення схеми історії України XIX ст, отримала двотомна праця Михайла Єлисейовича “Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття”. До активу дослідника зарахували обробки значного фактажу, ґрунтовний аналіз еволюції кріпаччини, характеристику соціально-політичного розвитку і основних ідеологічних течій, розгляд України як єдиного суспільного організму.²⁸

Природньо, що фактично перша синтетична праця з історії України XIX ст., викликала чимало побажань, пропозицій, зауважень. Так, відзначалися вади структури через невдале поєднання проблемного і хронологічного принципів, недостатня увага до ряду проблем, фактичні неточності.²⁹

Досить рельєфно відобразила здобутки і вади методи М.Слабченка дискусія 1925-1926 рр. з приводу його тверджень про карбування за часи Б.Хмельницького української монети.³⁰ Йому заперечували фахівець-нумізмат В.Шугаєвський, посилаючись на відсутність знахідок відповідних монет³¹, і М.Петровський, що доводив непевність джерельної основи висновку Михайла Слабченка.³² На нашу думку, de jure ці критики мали рацію, але не все в історії вкладається в закони формальної логіки.

М.Слабченко при вирішенні зазначеного питання керувався не логікою соціально-економічних та політичних процесів, а підкреслював, що “від Хмельницького і аж до Мазепи включно в Україні робилися то більш, то менш щасливі спроби завести свою монету, яка вийшла з обігу на початку XVIII ст.”³³. При цьому він не зважував ні на непевність частини джерел, ні на брак нумізматичного матеріалу, оскільки більше довіряв своєму розумінню тенденцій історичного розвитку Гетьманщини.

Зауважимо, що М.Слабченко писав узагальнюючі праці при відсутності монографічної розробки значної кількості проблем та браку введених у науковий обіг фактів і тому нерідко був вимушений робити висновки шляхом аналізу мінімуму джерел. Такого роду висновкам органічно притаманна певна гіпотетичність. Але показово, що нові джерела привели І.Борщака та І.Крип’якевича до аналогічних тверджень, хоча вони остаточно своїх висновків пов’язували з відповідними нумізматичними знахідками.³⁴ Сучасна українська історіографія схиляється до підтримки гіпотези М.Слабченка.³⁵

Оцінка праць дослідника в закордонній українській історіографії 1920 - х років нічим суттєво не відрізнялась від радянської, що зайвий раз підтверджує єдність української історичної науки в цей період. Так, позитивно відгукнувся на праці М.Слабченка Д.Дорошенко, який підкреслив плідність думки вченого про васальний характер відношень між Україною та Росією після Переяславської угоди. Не даючи оцінок дискусії між М.Слабченком і М.Василенком щодо соціально-політичного і правного устрою Гетьманщини, він називає молодого одеського науковця спеціалістом “...по історії внутрішнього устрою Гетьманщини”.³⁶

Отже, у 1911-1929 рр. творчість Михайла Слабченка викликала значний інтерес істориків, юристів, економістів. На всі монографічні праці вченого з'явилися рецензії представників різних шкіл і напрямів, студіям вченого приділялась значна увага у бібліографічних оглядах. Разом з тим, спеціального монографічного дослідження доробку М.Слабченка не з'явилося.

Другий період вивчення творчості М.Слабченка охоплює 1930-1989 рр., коли оцінки його творчості в радянській та закордонній історіографії діаметрально розійшлися. Таке розходження обумовлено принципово різною оцінкою засудження вченого за справою "СВУ" і історіографії 1920-х років взагалі.

Радянським вченим було притаманне войовниче несприйняття творчості М.Слабченка. Так, у 1930 р. Т.Скубицький зарахував дослідника до "псевдомарксистів" і закинув йому епігонство ідей "дрібнобуржуазних українських економістів" і схеми М.Грушевського. Головною "хибою" студій вченого в очах збільшовизованих критиків полягала у доведенні окремішності історії України від історії Росії.³⁷

Найбільш розгорнуту характеристику життя і праці М.Слабченка з позиції сталінізму подав Л.Окиншевич, який зазначав, що "класове походження і шлях життя привели його до лав дрібної буржуазії і дрібнобуржуазної інтелігенції, фашизму, кріпацтва, націоналізму тощо.". Відповідно методологія М.Слабченка визначалась "формально догматичною, антиісторичною, антимарксистською і антипролетарською, що була запозичена у своїй ліберально-буржуазній частині у В.Антоновича"³⁸ тощо. Добре знайома і метода критики - навішування ярликів, перекручення і пряма фальсифікація.

Зрозуміло, що подібні статті не мали нічого спільного з науковою оцінкою, але введені ними штампи проіснували до 1989 р. Приміром, одеські архівісти у 1961 р., кваліфікували М.Слабченка як "історика буржуазно-націоналістичного напрямку".³⁹ В.Голобуцький в аналізі праць М.Слабченка з історії Запорозжя вважав їх суцільною помилкою⁴⁰, "гальванізацією, по суті, старих, віджитих концепцій дворянських і буржуазних авторів".⁴¹

Нормативна "Істориография истории Украинской ССР" зарахувала дослідника до прихильників "буржуазно-націоналістичних поглядів М.Грушевського".⁴²

Водночас є помилкою змальовувати суціль чорною фарбою радянську історіографію, оскільки і в таких умовах були спроби більш-менш об'єктивно оцінити праці опального українознавця.

Так, відомий історіограф М.Рубінштейн, учень М.Слабченка, високо оцінив педагогічну, науково-організаційну і дослідницьку роботу свого вчителя.⁴³ Учень М.Рубінштейна С.Дмитрієв, в статті про свого вчителя навів фрагментарні відомості про долю академіка після процесу "СВУ" і вперше з 1920-х років згадав про роль Михайла Слабченка у створенні одеського осередку українознавства.⁴⁴ Деякі дослідники побіжно повідомляли (без політичного забарвлення) про головні праці вченого,⁴⁵ або його керівництво Одеською філією Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури.⁴⁶

Аналогічна в цілому ситуація була з оцінкою і використанням спадщини академіка в працях з історії держави і права України. Так, А.Й.Пашук в праці "Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII - XVIII ст." в огляді праць попередників зауважив, що М.Слабченко "перебуває під впливом М.Грушевського", "ідеалізує Гетьманщину" і взагалі його праці "дуже далекі від марксизму-ленінізму".⁴⁷ У викладі багатьох сюжетів А.Й.Пашук дискутує з відповідними положеннями праць М.Є.Слабченко, доводячи вірність своїх оцінок.

Водночас А.Й.Пашук при викладі використовував факти і положення з історико-юридичних праць Михайла Єлисейовича "Судівництво на Україні XVII - XVIII вв.", "Малорусский полк в административном отношении", "Соціально-правова організація Січі Запорізької" та "Планкова організація Запорізьких Вольностей".

Деякі автори ставились до спадщини М.Є.Слабченко суто прагматично, уникаючи будь-яких загальних оцінок. Так, А.П.Ткач в праці "Історія кодифікації дореволюційного права України" просто використовує деякі висновки праці Михайла Єлисейовича "Опыты по истории малороссийского права XVII и XVIII веков".⁴⁸

В цілому ж цей період мав трагічні наслідки для творчої спадщини академіка - його праці були заховані до спецхранів або просто знищені, а ім'я в більшості випадків згадувалося в негативному чи ніщивному контексті, якщо взагалі згадувалося. Лише поодинокі вчені - киянин В.Дядиченко, одесит С.Боровий, харків'янин І.Рибалка - розповідали своїм студентам про трагічну долю Михайла Слабченка.

Закордонна ж україністика прагнула подати дійсно наукову оцінку діяльності та студій М.Слабченка. На перешкоді цьому стояла обмежена джерельна база і, зрозуміло, деяка ідеалізація його спадщини з огляду на трагічну долю вченого та наклепи радянської історіографії.

Н.Полонська-Василенко, яка особисто добре знала академіка, яскраво змалювала вдачу, широту наукових інтересів, науково-організаційну, науково-педагогічну та археографічну діяльність Михайла Єлисейовича. Праці Н.Полонської-Василенко, зважаючи на достатню її обізнаність, слід розглядати не лише як суто дослідницькі, а водночас як джерело з питань наукових і, особливо, особистих зв'язків М.Слабченка з співробітниками ВУАН. В цьому плані цікава характеристика стосунків М.Грушевського і М.Слабченка, зокрема, з приводу видання архіву Коша Запорізької Січі.⁴⁹ Авторка підкреслювала, що арешт М.Слабченка у справі “СВУ” завдав нищівного удару українській історіографії⁵⁰. В оцінці наукового доробку дослідника з історії Запорожжя в еміграції порівняно з висловлюваннями Н.Полонської-Василенко в УРСР нового було небагато. Так, привертає увагу висновок про те, що М.Слабченко “кращий дослідник внутрішнього устрою Запорожжя”⁵¹.

О.Оглоблін, ще один емігрант з числа тих, хто особисто знав М.Слабченка, вважав його людиною “гарячої й нестриманої вдачі”, прихильником активної протидії заходам більшовицького режиму⁵². Заслугове на увагу твердження О.Оглобліна, що дослідницька і науково-організаційна праця одеського вченого проходила у рідніші творення нової української історіографії державницького, революційного напрямку. І тому особисті досягнення М.Слабченка, і в першу чергу обрання його дійсним членом ВУАН, слід розглядати як перемогу нового напрямку, одним з лідерів якого він був.⁵³ Наголошуючи на широті наукових інтересів М.Слабченка, О.Оглоблін вважав його перш за все дослідником Гетьманщини і Запоріжжя XVII -XVIII ст., що виступав і як історик, і як правник.⁵⁴ У більшості робіт українців діаспори з історії історичної та юридичної наук певної уваги надавалось працям М.Слабченка, які користувались доволі широкою популярністю серед істориків, правників і навіть політологів державницького напрямку.⁵⁵ Так, Б.Крупницький вважав М.Слабченка “одним з найвизначніших українських істориків”, “відомим істориком-економістом”, видатним дослідником соціально-економічного устрою Гетьманщини і Запорожжя в 20-ті роки та головою одеського осередку української історичної науки, але помилково зв'язував Одеську філію Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури з Одеським товариством історії та старожитностей.⁵⁶ Заслугове на увагу його твердження про те, що М.Слабченко лише авансував марксизм, залишаючись в цілому на об'єктивістських позиціях.⁵⁷

Деякі відомості вміщено і в довідкових виданнях діаспори. Наприклад, Енциклопедія українознавства відзначає велике значення капітальних праць з юридичної та соціально-економічної історії України XVII - XIX ст., і навіть висуває тезу про існування в Одесі в 1920-ті роки школи М.Слабченка.⁵⁸ До речі, в цьому ж виданні висловив своє дійсне, а не вимушене, як було в 1932 р. на сторінках збільшовизованої “України”, ставлення до творчості М.Слабченка його колишній колега по Комісії вивчення історії західноруського та українського права ВУАН Л.Окиншевич, зокрема, називає його “видатним істориком і правником”, автором “синтетичних праць з історії українського права”⁵⁹.

У 1982 р., до 100-річчя з дня народження М.Слабченка, Б.Винар видрукував перший науковий огляд його життя і творчості.⁶⁰ Автор користувався обмеженою джерельною базою, бо йому були недоступні українські архівні джерела і значна кількість друкованих джерел і навіть праць Михайла Єлисейовича. Проте, він старанно і критично обробив більшу частину наявних на Заході відповідних джерел, робіт дослідника і дуже цікаві, недоступні нам, свідчення О.Оглобліна. Сам автор добре розумів ці вади і зазначав: “Очевидно, всіх цих матеріалів не вистачить для написання повної біографії цього визначного українського вченого” і тому “поданий у цій статті матеріал є тільки першою спробою накреслити життєвий шлях Слабченка та бодай коротко сказати про важливіші його наукові праці”.⁶¹ Приміром, у біографічному нарисі Б.Винара є декілька лакун і фактичних помилок, запозичених зі спогадів Н.Полонської-Василенко, які він не мав можливості перевірити.⁶² В статті Б.Винара багато описовості і мало аналізу, і тому вона скоріше нагадує оглядовий нарис, ніж дослідження. Але мети - вшанувати пам'ять М.Слабченка тоді, коли в Україні про нього практично нічого певного не знали, - він безперечно досяг і за це українська історіографія повинна бути вдячною.

Особливе значення має аналіз наукового доробку М.Слабченка, показ еволюції його поглядів і поступове підвищення майстерності. Як історика українського права і внутрішнього устрою Гетьманщини Б.Винар ставить М.Слабченка поряд із М.Василенком та Л.Окиншевичем, а дійсно

піонерними вважає праці з історії Запорозжя XVIII ст. Зокрема, автор відзначає плідність висновків Михайла Слабченка про Запоріжжя XVIII ст. як окрему державну організацію, про панівне становище нежонатих козаків-січовиків і не погоджується з твердженням про панування там “мусульманського феодалізму”⁶³. Симптоматично, що після статті Б.Винара редакція “Українського історика” вмістила працю М.Слабченка “Соціально-правова організація Січі Запорізької”. Це була перша публікація його праць після 60-річного забуття.

Згідно Б.Винара праці вченого у царині історії економіки є “унікальними”, особливо з точки зору загальної характеристики еволюції народного господарства. Значно слабше зроблено аналіз окремих галузей економіки.

Цікавими, хоч і далеко небездоганними, є думки Б.Винара щодо подальшого вивчення життя і творчості академіка. Зокрема, він підкреслює необхідність більш докладного аналізу участі Михайла Єлисейовича у боротьбі різних історичних шкіл, діяльності “одеської історичної школи М.Слабченка”, безпосередніх причин арешту у справі “СВУ” тощо.⁶⁴

В 1989 р. Михайла Єлисейовича Слабченка було реабілітовано за справою “СВУ”, а наступного 1990 року - поновлено в складі Академії наук України. Саме тоді почалось повернення імені та праць вченого вітчизняній науці й культурі. Почався новий етап вивчення життя і творчості одеського українознавця, який характеризується поступовим введенням до наукового обігу його праць, використанням архівних джерел і прагненням дати об’єктивну оцінку діяльності і праць академіка. Восени 1989 р. на IV Республіканській краєзнавчій конференції одеський історик Т.Попова назвала М.Слабченка “талановитим вченим”.⁶⁵ Поступово все більше дослідників залучали праці академіка до наукового обігу. Так, з 1990 р. провідні дослідники української козацької державності В.Смолій, В.Степанков і О.Гуржій почали використовувати праці М.Слабченка з історії Гетьманщини поряд з творами класиків національної історіографії М.Грушевського, М.Костомарова, М.Василенка, І.Крип’якевича, О.Оглоблина.⁶⁶ По-перше, сам факт позитивної оцінки творчості вченого вітчизняними дослідниками після 60-річного замовчення або цілковитого заперечення її будь-якої вартості був вельми симптоматичним. По-друге, вже тоді українські історики і правознавці вважали, що він зробив помітний внесок у дослідження проблеми української державності, соціально-економічного та адміністративно-правового устрою Гетьманщини і Запорозжя.

В першу чергу слід відзначити використання багатьма вченими праць Михайла Єлисейовича. Так, дослідник Запоріжжя О.Олійник в розвідці “Ще раз про причини ліквідації Запорізької Січі” використав деякі конкретні відомості (положення запорізьких наймитів) однієї з кращих робіт М.Слабченка “Паланкова організація Запорізьких Вольностей”. Проте одночасно автор чомусь обминув його оригінальну й плідну і для сучасної історіографії концепцію причин ліквідації Січі.⁶⁷ Змістовністю та об’єктивністю позначені оцінки внеску М.Слабченка у дослідження історії держави і права України XVII-XVIII ст., у діяльність академічної Комісії по вивченню історії західно-руського та українського права знавця історії української юридичної науки І.Усенка. Зокрема у колективних монографіях “Юридична наука і освіта на Україні” та “Микола Прокопович Василенко”, де І.Усенко підготував відповідні розділи, М.Слабченка влучно названо “талановитим і різнобічним вченим...який більшість своїх наукових досліджень провадив на межі історії, економіки, права”⁶⁸. Вважаємо, що ці праці є лише початком вивчення науковцями Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України внеску М.Слабченка та інших вчених 1920-х років у дослідження та викладання історії держави і права України.

Харківський історіограф В.Кравченко⁶⁹ в першому монографічному дослідженні творчої та громадської спадщини академіка Д.Багалія охарактеризував стосунки самого метра української історіографії та його співробітників з М.Слабченком, проаналізував оцінки Д.Багалія праць одеського вченого.⁶⁹ Пізніше його послідовниця О.Богдашина подала деякі відомості про створення і діяльність Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, фундатором і керівником якої був М.Слабченко.⁷⁰

У підготовленій на багатющому архівному матеріалі монографії Р.Пирога про останнє десятиліття життя М.Грушевського⁷¹ доволі точно змальовано політичні чинники, що визначали становище історичної науки в УСРР. Чимало цікавого (і фактів, і оцінок, і спостережень) матеріалу подано і про М.Слабченка - його стосунки з М.Грушевським, ставлення до одесита ЦК КП(б)У, цювання вченого тощо.⁷¹

Багато зроблено для повернення спадщини М.Слабченка Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Так, про археографічну діяльність Михайла Єлисейовича (плани, проекти, програми видань) йдеться у збірнику “Єдиційна археографія в

Україні у XIX-XX ст.: Плани, програми видань⁷². В нагоді стали й започатковані інститутом вкрай необхідні науково-довідкові видання з історії України.

Значно розширюють знання щодо кола знайомств М.Слабченка, його археографічної, науково-організаційної і науково-дослідної діяльності числені публікації співробітника цього ж інституту І.Верби⁷³. Приміром, аналіз взаємин, творчих і людських стосунків Н.Полонської-Василенко, М.Василенка з М.Слабченком на основі значного кола нових джерел дозволив авторів суттєво переоцінити усталені в літературі погляди про перебіг підготовки видання Архіву Коша Запорозької Січі і ролі у цій справі М.Слабченка. Самого академіка І.Верба вважає “корифеєм українознавства”, “відомим дослідником запорозької старовини”, “найкращим знавцем Архіву Коша Запорозької Січі”. В студіях І.Верби про одного з найвидатніших істориків України XX ст. О.Оглоблина з’ясовуються не лише їх цікаві стосунки у 1925-1929рр., але й роль та місце М.Слабченка у середовищі українських істориків 1920-х років. Плідними є також деякі зауваження щодо оцінок О.Оглоблиним та еміграції наукової спадщини одеського історика.

Численні згадки про вченого поряд із його реабілітацією та перевиданням в Україні праць Н.Полонської-Василенко й інших вчених діаспори зробили свою справу. Ім’я та справи видатного українського вченого добрим словом згадуються в нових шкільних підручниках С.Кульчицького і Ф.Турченка, в узагальнюючих працях з історії української інтелігенції 1920-х років.

Серед останніх принципово новими підходами до аналізу проблеми “сталінізм і українська інтелігенція” відзначаються праці С.Кульчицького, В.Даниленка і Г.Касьянова⁷⁴. Йдеться про питання впливу ідеологічних проявів сталінізму на умови життя і праці науковців, наслідків адміністративних начал та колективізації творчої праці на психологію і світосприймання вчених, ставлення до наукової інтелігенції у партійному середовищі, інтелігенцію як об’єкт показових політичних процесів, її цькування тощо.⁷⁴ Соціальний портрет наукової інтелігенції УСРР 1920-х років порівняно з попереднім і наступним періодами на базі комплексного аналізу друкованих та архівних джерел, вітчизняної і зарубіжної літератури висвітлено у монографії Г.Касьянова “Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля”.⁷⁵

Одночасно початок дійсної реабілітації вченого поставив питання і разом з тим створив відповідні психологічні умови для монографічного вивчення життя і творчості академіка М.Слабченка. Ця потреба ставала ще загальнішою через те, що процес повернення репресованого вченого через низку об’єктивних та суб’єктивних факторів не відбувся (та й зараз відбувається) не без перешкод.

Показовою може бути оцінка спадщини М.Слабченка в переробленій монографії В.Голобуцького “Запорозьке козацтво”⁷⁶. Він цілком слушно зауважує, що праці М.Слабченка про Запорізьку Січ XVIII ст., “дають цінні відомості про соціально-правову структуру, організацію господарства, центральні і периферійні установи в Запорізькій Січі.” Водночас В.Голобуцький без належних підстав повторює свою тезу з першого видання книги про те, що нібито “М.Слабченко дійшов досить дивного висновку про панування на Запоріжжі” мусульманського феодалізму”.⁷⁶

Тому дійсний перелом в дослідженні життя й творчості М.Слабченка мали Загальні збори відділення історії, філософії та права НАН України, присвячені 110-й річниці від дня народження академіка, де було заслухано ряд доповідей і повідомлень⁷⁷. Зокрема, директор Інституту національних відносин і політології АН України, академік І.Курас в доповіді “Життєвий і науковий шлях академіка АН України М.Є.Слабченка” поставив питання про наукові здобутки вченого та його місце у поступі української історіографії. Аналіз проблематики, методології, методики та історіософії наукових студій М.Слабченка дозволив доповідачу аргументовано і цілком слушно пов’язати його творчість з формуванням нового, певною мірою державницького, напрямку в національній історіографії”.

Комплексний аналіз виявлених друкованих і архівних джерел, який було зроблено в доповіді Л.Савенка “Джерела про наукову та науково-організаційну діяльність М.Є.Слабченка”, свідчить про існування цілком достовірного фактичного підґрунтя вивчення спадщини одеського українознавця. Аргументованості зробленим висновкам, в т.ч. щодо подальшого розширення джерельної бази цієї проблеми, надає факт публікації доповідачкою низки праць про М.Слабченка⁷⁸.

Архівіст В.Шмельов, який дослідив і частково видрукував переданий СБ України до Наукового архіву НАН України щоденник Михайла Єлисейовича, докладно повідомив присутніх про інформативні можливості цього напрочуд цікавого джерела.

Вправний аналіз значної кількості документів відзначає повідомлення відомого в Україні історика Ю.Шаповала “Суд над переконаннями (До історії фабрикації “справи” академіка НАН України

М.Є.Слабченка)”. Він детально охарактеризував політичні причини і механізм притягнення одного з лідерів українського відродження до процесу “СВУ”.

Заступник начальника Науково-організаційного відділу Президії НАН України, керівник сектора суспільних наук В.Чишко ознайомив збори з роботою Президії НАН України по відновленню пам’яті репресованих вчених. Із зацікавленістю науковці сприйняли інформацію про конкретні обставини поновлення Михайла Єлисейовича в складі НАН України.

У повідомленні С.Водотики “Створення академіком АН України М.Є.Слабченком осередку українознавства в Одесі” було проаналізовано багаторічні й наполегливі зусилля вченого по створенню власної історичної школи. Дослідником зроблені аргументовані оцінки доробку академіка та його учнів у царині дослідження багатьох проблем історії України XVII-XIX ст., про місце та роль одеського осередку у системі історичних наукових установ 1920-х років. Ці висновки є наслідком наполегливого історіографічного аналізу⁷⁹ спадщини М.Слабченка, його учнів та однодумців.

Протягом останніх років з’явилося декілька праць зі спробою дати загальний нарис життя і творчості Михайла Єлисейовича. І першою слід назвати “Українську Академію Наук. Нарис історії” Н.Полонської-Василенко, яка лише в 1993 р. стала доступною українському читачеві. Авторка товаришувала з опальним академіком в 1920-і роки і яскраво змалювала вдачу, широту наукових інтересів, наслідки натхненної дослідницької, педагогічної та науково-організаційної його праці. Зважаючи на характер дослідження Н.Полонської-Василенко, його слід розглядати не лише як суто дослідницький, а водночас і цінне джерело з історії життя й творчості М.Слабченка.

Г.Григор’єва в невеличкому нарисі “З сім’ї робітника-каменяра (М.Є.Слабченка)” вперше використала слідчу справу академіка по процесу “СВУ”, що дозволило суттєво збагатити наші уявлення про життя Михайла Єлисейовича⁸⁰. Все це створило умови і водночас вимагало перейти до монографічного вивчення життя, громадської діяльності і творчої спадщини академіка М.Слабченка. І такі праці з’явилися.

В.Заруба у низці публікацій висвітлив “надзвичайно тяжкий, жорстокий і тернистий життєвий шлях вченого”. Дослідник значно розширив джерельну базу вивчення життя академіка за рахунок власноручно зібраних спогадів знайомих і родичів, листування та архівних відомостей, в т.ч. щодо дати смерті і обставин останнього періоду земного шляху Михайла Єлисейовича. Грунтовний нарис В.Заруби “Академік Михайло Єлисейович Слабченко”, вміщений в нещодавно видрукованій монографії “Постаті. Студії з історії України”, ніби підсумовує попередні студії⁸¹. В ньому докладно простежено життєвий шлях видатного українознавця, охарактеризовано найважливіші події в творчій, педагогічній та науково-організаційній діяльності Михайла Єлисейовича, подано бібліографію праць вченого. Чильної уваги надано аналізу особистих і творчих стосунків одеського академіка з М.Грушевським, Д.Багалієм, М.Сумцовим, Д.Яворницьким. В.Заруба з особливою зацікавленістю простежив участь М.Слабченка в політичному, культурно-просвітницькому і взагалі громадському житті Одеси. Це дозволило автору зробити переконливий висновок про те, що в 1904-1930 рр. М.Слабченко був одним з провідних лідерів українського суспільного руху на Півдні України.

Восени 1993 р. Інститут історії України НАН України видав студію відомого історіографа А.Санцевича “Видатний український історик М.Є.Слабченко”⁸². Автор поставив собі за мету “стисло, в обсязі брошури, висвітлити життя і творчість вченого у їх тісному поєднанні з використанням опублікованих матеріалів та особливо “архівних відомостей”. З нових архівних матеріалів ним використано щойно опрацьоване архівістами листування М.Слабченка з С.Єфремовим та рукопис праці академіка “Економічно-соціальний уклад Січі”. Основну увагу - 1/3 обсягу дослідження - А.Санцевич надає характеристиці провідних праць Михайла Єлисейовича. Зокрема, автор порівняно докладно аналізує творчий доробок академіка з історії Гетьманщини, Запоріжжя та історії України XIX ст. З’ясування змісту праць М.Слабченка дало підстави твердити, що вони були на свій час “новим словом в науці”. А співставлення студій академіка з досягненнями сучасної історичної думки привело А.Санцевича до слушного висновку про те, що роботи одеського вченого “безумовно є корисним і непересічним вкладом до української історіографії”.

Проте, ця перша й найкраща з сучасних монографічних студій праця не позбавлена й певних недоліків та прорахунків. Так, далеко не вся творча спадщина академіка дістала оцінки, авторові не вдалося зберегти об’єктивність при оцінці політичних поглядів дослідника тощо⁸³.

Значним внеском у дослідження життя й творчості М.Слабченка був вихід в 1995 р. збірника статей “Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях”, вихід якого був

приурочений до наукової конференції на його честь⁸⁴ В ньому вміщено 17 статей та заміток вчених Одеси, Києва, Херсона і Чернігова про різні аспекти життя, громадської діяльності й творчості славного одесита - стан сучасної історіографії, теми, аналіз його педагогічної діяльності та публіцистики, внесок вченого в архівну справу та археографію, участь в діяльності “Просвіти”, внесок в розробку окремих питань історії України тощо. З цього переліку варто відмітити праці одеситів В.П.Ващенко” М.Є.Слабченко про розвиток промисловості України в другій половині XVII - першої половини XIX ст.”, А.Д.Бачинського “Михайло Бачинський учень Михайла Слабченка”, В.М.Хмарського “Про участь М.Є.Слабченка у підготовці до видання Архіву Коша Нової Запорізької Січі”, в яких розроблені нові сюжети теми і автори яких внесли значний особистий внесок в організацію конференції і видання збірника статей.

В цілому ж і конференція, і збірник статей “Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях” засвідчили певні успіхи сучасної вітчизняної історіографії у вивченні життєвого шляху, громадської діяльності та наукової спадщини вченого. Насамперед йдеться про вивчення основних етапів життя Михайла Єлисейовича, провідних напрямків громадської діяльності й деяких аспектів творчої спадщини. Водночас конференція наочно виявила певні хиби у цій справі, чим фактично позначила шляхи подальшого вивчення життя, громадсько-політичної, науково-педагогічної та творчої спадщини вченого.

Таких шляхів при наймі два. Перший полягає у вивченні внеску М.Слабченка у вивчення історії держави і права України.

Другий шлях полягає у необхідності комплексного монографічного вивчення життя і творчості вченого, що дозволить узагальнити вже зроблене та подати синтетичну оцінку спадщини видатного українського вченого.

Аналіз видань останніх років теж підтверджує слушність намічених шляхів.

Йдеться перш за все про подальший аналіз окремих фактів життєвого шляху вченого. Найбільше зроблено тут В.Пристаємком та Ю.Шаповалом, які на підставі унікальних, недоступних раніше документів і матеріалів простежують роль М.Слабченка в планах ГПУ - НКВС відповідають на питання чому його було залучено до справи СБУ⁸⁵. Чи не найцікавіший для нас сюжет в працях В.Пристаєка та Ю.Шаповала - місце і роль М.Слабченка та очолюваного ним одеського осередка істориків України в системі історичних наукових установ, характеристика громадських поглядів академіка, його стосунки з М.Грушевським та іншими лідерами Всеукраїнської АН. Їх варто використовувати в комплексі з аналогічними сюжетами інших праць про Михайла Грушевського і в першу чергу з напроцуд цікавою монографією П.Соханя, В.Ульяновського і С.Кіржаєва, “М.С.Грушевський і Academia”⁸⁶.

Продовжується критичне використання творчої спадщини М.Слабченка, подекуди з відповідним аналізом. Увагу сучасних дослідників - як істориків, так і правників - передусім привертають студії академіка над історією держави і права України XVII-XVIII ст. Приміром відомий знавець українського середньовіччя О.Гуржій не лише зараховує Михайла Єлисейовича до найбільш значних дослідників суду та судочинства України XVII-XVIII ст., але й використовує окремі факти та узагальнення з праць М.Слабченка “Малорусский полк в административном отношении”, “Опыт по истории права Малороссии”, “Хозяйство Гетманщины XVII-XVIII ст.”⁸⁷.

Праці Михайла Єлисейовича з історії кодифікації права, в основному “Ескізи з історії “Прав, по которым судится малоросийский народ”, використано і в найновішому археографічному виданні “Прав, за якими судиться малоросійський народ”. За авторитетним визнанням науковця Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України К.Вислобокова, який підготував саме видання і науковий коментар, М.Слабченка слід визнати добрим знавцем законодавства Гетьманщини і джерел “Прав, за якими судиться малоросійський народ”⁸⁸.

Таким чином, огляд стану вивчення життя, діяльності і праць академіка М.Є.Слабченка дає всі підстави твердити, що спадщина видатного вченого може дещо повільно (принаймі повільніше, ніж хотілося б), але невпинно повертається нашій культурі і науці. В цій важливій справі беруть участь установи НАН України, Одеський університет, окремі дослідники з різних куточків держави. Зокрема, встановлена значна частина дат життя, творчості, науково-організаційної і науково-педагогічної діяльності, виявлені основні наукові, науково-популярні і публіцистичні праці, досліджено стосунки Михайла Єлисейовича з провідними науковцями-гуманітаріями 1920-х років, подано загальну характеристику творчості та змістовний аналіз деяких праць. Останнім часом посилюється інтерес істориків і правознавців до наукової спадщини академіка, порівнянно інтенсивно відбувається процес повернення його доробку до наукового обігу.

З'явилося чимало публікацій та монографічних студій з теми, визначилося коло дослідників, які можуть вважатися знавцями життя і спадщини відомого одесита-українознавця. Водночас наукова "реабілітація" творчості академіка М.Слабченка виявила багато спірних та недостатньо вивчених питань і числених лакун в дослідженні життєвого і творчого шляху вченого. Так, лише в загальних рисах відомо про дитинство, юність, роки навчання в університеті і перші кроки в науці, участь в українському національно-визвольному русі, життя в засланні тощо. Мабуть, легше сказати, що більш-менш детально висвітлено життя Михайла Єлисейовича лише у 1920-і роки.

Не кращі справи і з аналізом творчості академіка. Не проаналізовано його світогляд і теоретичні позиції. Джерельна основа його праць та методика її опрацювання, не кажучи вже про методологію, те ж не стали предметом уваги дослідників. Не існує і докладного аналізу головних праць Михайла Єлисейовича, його внеску у загальний поступ української історіографії та в розробку окремих економічних, соціальних, політично-юридичних проблем Гетьманщини, Запоріжжя ХІХ і початку ХХ століть. Не всі дослідники вважають вченого "державником". В сучасних умовах набуває особливого значення громадська, педагогічна та науково-організаційна діяльність академіка в рідній українській, в першу чергу, створення наукового осередку україністики в Одесі.

Невирішеність зазначених проблем в значній мірі пояснюється обмеженою джерельною базою відповідних дослідів, а тому варто перейти до огляду джерел про життя і творчість Михайла Єлисейовича Слабченка.

2. Джерела про життя, науково-педагогічну, громадську, науково-організаційну та творчу діяльність вченого

Через трагічну долю академіка в архівосховищах не відклаталося його особового фонду. Адже після процесу "СВУ" більшість документів, пов'язаних з життям і творчістю вченого - листів, характеристик, рецензій на його праці, рукописів праць, заміток, щоденників тощо - було свідомо знищено, загинуло в лабетах ОГПУ-НКВС. В значній мірі аналогічна доля спіткала і друковані джерела. Проте, наче підтверджуючи правоту вислову "рукописи не горять", внаслідок наполегливого кількарічного пошуку автором виявлено достатньо достовірну джерельну основу для дослідження життєвого і творчого шляху вченого.

В праці використано більше 40 друкованих джерел про життя, наукову, науково-організаційну діяльність М.Слабченка, які охоплюють період 1911-1952 рр., тобто практично все життя вченого, починаючи з періоду підготовки до професорського звання і до останніх днів життя. Найбільшу групу з них складають документи чисельних державних і громадських наукових установ Одеси та Києва, в яких працював і співробітничав вчений. Це звіти, повідомлення, інформації, переліки зачитаних доповідей, вміщені у виданнях відповідних установ, наукових та громадських часописах. Відомості про обрання, виключення та поновлення Михайла Єлисейовича в складі АН України, інформація про засудження та реабілітацію в справі "СВУ", подані в офіційних публікаціях НАН та Верховного суду України.

Окрему групу друкованих джерел становлять мемуари, які змальовують, на жаль здебільшо фрагментарно, М.Слабченка в 1920-х роках, під час перебування в Ярославському політизоляторі і на Соловках, в останні роки життя у Первомайську.

В цілому ж друковані джерела, при усій їх важливості й подекуди унікальності для аналізу деяких аспектів (в першу чергу, науково-організаційної діяльності) і періодів (перебування на засланні) життя вченого, все ж таки фрагментарні.

Тому головна питома вага використаної інформації була взята з 19 фондів 8 архівосховищ Києва, Одеси та Санкт-Петербурга. Цілком природно, що найбільше документальних свідчень збереглося в Державному архіві Одеської області - фондах Новоросійської імператорського університету, Одеського Інституту народної освіти, особистому фонді вчителя вченого І.Линиченка, фонді уповноваженого Управління науковими установами Наркомосвіти України в м. Одесі тощо. Значні за обсягом і важливі за змістом відомості про наукову та науково-організаційну працю Михайла Єлисейовича, творчі зв'язки його з окремими членами і співробітниками ВУАН, академічними

інститутами містяться в численних фондах ІР ЦНБ ім. В.І.Вернадського НАН України. Неможливо подати змістовний аналіз багатогранної діяльності вченого в найбільш для нього плідний період 1920-х років і без застосування фонду Наркомосу, що міститься у ЦДАВО України.

В архівах зберігаються п'ять особових справ М.Слабченка за період його навчання у Новоросійському університеті в 1903-1910 рр. і праці в Одеському ІНО в 1921-1929 рр., документи про організацію і роботу Одеської філії Харківської Науково-дослідної кафедри української культури, офіційне, ділове і приватне листування Михайла Єлисейовича, відомості про службову кар'єру дослідника, звіти установ, в яких працював або з якими співробітничав українознавець, листування Н.Полонської-Василенко з М.Василенком з відомостями про М.Слабченка, виклад деяких доповідей і виступів українознавця, матеріали про археографічну діяльність, щоденник М.Слабченка за 1927 р., оригінали деяких праць вченого і рецензії на його праці, плани роботи академічних установ, з якими співробітничав академік, списки друкованих праць, характеристики тощо.

З архівознавчої точки зору певність переважної більшості цих документів не викликає сумніву, бо практично всі вони представлені автографами, оригіналами і завіреними копіями.

Особливу групу складають документи слідчої справи за процесом "СВУ" Михайла Єлисейовича та його сина Тараса, що донедавна були недоступні для дослідників⁸⁹.

Головне джерело вивчення спадщини будь-якого вченого - його твори. На сьогодні нами виявлено 238 опублікованих праць дослідника за період 1909-1942 рр. Серед них - 12 монографій, 5 підручників, 30 наукових статей і заміток, 21 рецензія та бібліографічний огляд, науково-популярні роботи, уривок зі спогадів та щоденник. Всі ці твори є головними віхами творчого шляху академіка і на основі їх аналізу можна довідатись про творчі уподобання дослідника, його внесок як до україністики в цілому, так і до окремих її галузей. Вивчення праць М.Слабченка дозволяє проаналізувати еволюцію його історіософських переконань, ставлення до праць своїх попередників, використану джерельну базу та методику її опрацювання. Комплексний аналіз тематики, філософської громадсько-політичної спрямованості, засобів аналізу емпіричного матеріалу дозволяє вирішити й принципове питання про відношення дослідника до існуючих в першій третині ХХ ст., в українській історіографії шкіл та напрямків.

Порівняно численні публіцистичні статті - на сьогодні виявлено 143 - в сукупності з відповідними записами у щоденнику змальовують політичні переконання вченого, його громадську позицію (ставлення до різних влад, позицію в національному питанні, думки щодо засобів політичної боротьби, оцінки політики РКП (б) - ВКП (б) в Україні тощо) на зламних етапах української історії. Дуже близько до наукових праць примикають виступи М.Слабченка на засіданнях наукових товариств, установ, зборах громадськості тощо. Так, в Одеському облдержархіві виявлено тези цікавої доповіді "Наука історії за десять років (1917-1927 рр.)", в якій подано узагальнюючі оцінки доробку М.Грушевського, Д.Багалія, О.Оглобліна, стислу характеристику основних напрямків національної історіографії⁹⁰.

З викладу доповіді вченого "Паланкова організація (Передумови відтворення робочої сили в Запорізьких Вольностях)", що зберігається у протоколах Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, можна довідатись про умови формування ринку робочої сили на Запорізьких Вольностях в ХVІІІ ст.⁹¹. Виступи М.Слабченка при обговоренні доповідей своїх аспірантів надають можливість не тільки з'ясувати погляди вченого з того чи іншого питання, але й довідатись про риси Слабченка - педагога⁹².

На жаль, далеко не всі рукописи М.Слабченка знайдені. Приміром, нам відомо близько 50 праць дослідника, місце друку або долю яких не встановлено. Серед них ґрунтовні монографічні дослідження "Запорізька культура", третій том "Матеріалів до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.", "Січова пушкарня", хрестоматія з історії української культури тощо. Невідомий зміст і навіть не знайдені підготовчі матеріали до численних проголошених М.Слабченком доповідей на засіданнях Одеських та Київських наукових товариств і державних науково-дослідних інституцій. Так, з 20 виявлених нами доповідей, зроблених вченим у 1911, 1925-1928 роках зміст лише 1/4 частково відображений в друкованих працях або стисло викладений в архівних або друкованих джерелах. Тому, на наш погляд, з'ясування долі тієї частини творчої праці академіка, що залишається досі невиявленою, є однією з загальних проблем в процесі подальшого вивчення життя і творчості славетного українознавця.

Найбільше інформації про життєвий шлях М.Слабченка міститься в особових справах вченого. Дві з них під назвою "Дело студента Слабченко Михайла Алексеевича" зберігаються в фонді

Новоросійського університету і відповідно стосуються років навчання на історично-філологічному⁹³ і юридичному⁹⁴ факультетах. Серед документів, датованих 1891-1910 рр., є студентський квиток з чудово збереженою фотографією, “Прошення” про зарахування на історично-філологічний факультет від 12.08.1904 р., і про перевод на юридичний факультет, датоване вереснем 1905 р., копії метрики, паспорту, атестату зрілості, лекційні книжки тощо. З цих документів, які представлені за 1891-1903 рр. копіями, а за 1903-1910 рр. - оригіналами, можна довідатись про основні життєві віхи Михайла Слабченка до 1910 р., і з’ясувати його уподобання в царині історії та юриспруденції в роки студентства.

Найбільша за обсягом “Особова справа професора М.Є.Слабченка” налічує 48 арк., а крайні хронологічні дати вміщених документів - 19.IX.1920 р. і 5.V.1936 р. Це анкети і автобіографії, заповнені в різні періоди 1920-х років, документи про затвердження на посадах, відомості про читані ним курси, про висунення його наукових праць на конкурси, заяви про відрядження, списки праць тощо⁹⁵. Більшість з вміщених в справі документів - автографи, але вони вимагають уважної внутрішньої критики, що обумовлено ворожим ставленням Радянської влади до старої інтелігенції. Приміром, у 1920 р. у спеціальній заяві до дирекції він вказав на те, що пройшов перереєстрацію як капітан царської армії в Одеській міській військовій комісії і в ЧК, а в наступні роки в анкетах ці епізоди біографії обминає⁹⁶. В списках друкованих праць, найбільш повний з яких датується 1927 р., М.Слабченко вказує, що він є автором більше 200-х праць. Разом з тим названо з них лише 65, проте й ті не мають точних вихідних даних і нерідко мають неточну назву. Це дуже ускладнює їх пошук. Закінчується справа двома цікавими і навіть в якісній мірі унікальними документами: запитом тресту “Апатіти” Наркомату важкої промисловості СРСР (м.Кіровськ, Ленінградська обл.) від 15.04.1936 року до Одеського університету про трудовий спис працюючого в тресті бухгалтера М.Слабченка і копія відповіді канцелярії Одеського університету, що такий спис надіслано⁹⁷.

У двох невеличких особових справах М.Слабченка з фонду Наркомосу представлені документи 1923-1929 рр.⁹⁸. Це анкети, автобіографії, списки праць тощо. Найбільшу цінність в них становлять матеріали про організацію Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури - оригінал не датованої доповідної записки М.Слабченка до Наркомосу з обґрунтуванням пропозиції про заснування науково-дослідної кафедри історії української культури (за змістом її можна датувати вереснем 1926 р.)⁹⁹, пропозиції щодо персонального складу цієї установи, тощо.

У фонді відомого етнолога Д.Зеленіна, що зберігається в Науковому архіві Російської АН Д.Зеленіна випадково була знайдена не датована і не підписана характеристика-рекомендація М.Слабченка на посаду дійсного члена Харківської науково-дослідної кафедри історії України. За змістом і характером як самого документа, так і вміщених поруч матеріалів, автором цієї характеристики є М.Сумцов, а датувати її можна вереснем 1921р.¹⁰⁰. Це є перша відома нам характеристика творчого шляху дослідника, зроблена досвідченим фахівцем. Крім того, це єдиний документ про існування планів запрошення М.Слабченка на роботу до Харкова.

Нещодавно у розпорядження дослідників потрапив щоденник М.Слабченка за період з 2.01 по 31.03.1927 р., який був вилучений під час слідства у справі “СВУ” і 60 років переховувався в архівах КДБ¹⁰¹. Очевидно, це лише один з його щоденників, але і він містить багато відомостей, які не знаходимо в інших документах. Проте, цей документ, який відбив всі позитивні і негативні риси характеру вченого, потребує дуже критичної оцінки. Щоденник яскраво змальовує вдачу вченого, його суперечливий характер, пристрасті, симпатії і антипатії, дозволяє з’ясувати круг його знайомств та оточення, деякою мірою родинні стосунки. Щоденник надає унікальну можливість проникнути до творчої лабораторії дослідника, зрозуміти мотиви багаторічної цілеспрямованої натхненної праці, ставлення до науково-педагогічної роботи, своїх учнів та аспірантів. Щоденник яскраво зображує морально-психологічну обстановку 1920-х років, менталітет інтелігенції, її ставлення до Радянської влади. Приміром, М.Слабченко називає заступника Наркома освіти України Я.Ряппо “злим генієм нашої освіти”, який “фанатично віре в справедливість своєї чи може гриньківської системи”. На справді ж, він розвалив систему вищої освіти.¹⁰² Щоденник чудово написаний, часом нагадує прозу, а його численні ліричні фрагменти недвозначно свідчать про талант автора. Цікаві відомості вміщені також про мистецьке життя Одеси, хід українізації, окремі події громадської війни тощо

Значну інформацію було взято з листування Михайла Єлисейовича. Так, 18 листів, адресованих академіку Д.Багалію за період з 16.X.1922 р. по 29.X.1929 р., докладно змальовують протегування впливового харківського академіка М.Слабченку у отриманні наукових ступенів кандидата і

доктора історичних наук, премій Укрнауки за наукові праці про Запорозжя, обранню до ВУАН і навіть в одержанні у 1922 р. пайків ВУКСУ.¹⁰³ З листування чітко простежується прагнення вченого використати марксизм та ідею створення українського товариства істориків-марксистів як засіб свого утвердження в історичній науці¹⁰⁴. Із сторінок листів яскраво постають суперечливі риси характеру нашого героя - його запопадливість перед впливовим патроном, участь в далеких від наукової етики політичних комбінаціях і т.д., і одночасно - привабливі (намагання використати авторитет і вплив Д.Багалія при заступництві за скривджених, переживання за хід укаїнізації, сповнені болі оцінки труднощів у розвії цього процесу тощо). Є в листах і інформація, що відсутня в інших документах, - творчі плани вченого, назви деяких праць, що були підготовлені, але доля яких невідома, деякі обставини сімейного життя тощо.

Листування з М.Грушевським, І.Линниченком, М.Сумцовим суттєво розширюють наші знання про життєвий і творчий шлях М.Слабченка за період 1907-1918 рр., який недостатньо представлений в інших документах. Так, три листи до М.Сумцова за 1907-1909 рр. (один з них недатований, але за змістом пов'язаний з двома іншими) змальовують погляди Слабченка-студента на розвиток української культури, коло його знайомств серед харківських українознавців, історію написання і публікації першої наукової праці майбутнього академіка - замітки "До історії відношень між Шевченком і Кулішем"¹⁰⁵.

Шість листів до М.Грушевського, написані під час навчання М.Слабченка на останньому курсі Новоросійського університету, дозволяють дізнатись про творчі задуми вченого-початківця. На жаль, через прикрі непорозуміння це листування припинилось, що мало негативний вплив на подальші стосунки між вченими в 1920-і роки¹⁰⁶.

Значну інформативну та емоційну насиченість має листування М.Слабченка з І.Линниченком в 1914-1918 рр., яке дозволяє уточнити деякі біографічні відомості, зрозуміти еволюцію поглядів Михайла Єлисейовича, зокрема формування пацифічних переконань, його творчі плани, участь у політичній боротьбі тощо¹⁰⁷.

Лист до академіка М.Василенка від 15 березня 1923 р. свідчить, що ідея про заснування в Одесі філії ВУАН, реалізована у 1926р., з'явилась серед групи одеських професорів, в тому числі, М.Слабченка, ще у 1923 р.¹⁰⁸ З листування з академіком А.Кримським можна довідатись про участь М.Слабченка у роботі Одеської філії ВУНАС і про плани, яким не судилося збутися, заснувати в Одесі "товстий" літературно-науковий часопис¹⁰⁹.

Вкрай цікаве і насичене багаторічне листування Михайла Єлисейовича з "запорозьким батьком" академіком Д.Яворницьким, частина якого видрукована В.Зарубою¹¹⁰. Без нього важко зрозуміти погляди вченого на історію Запорозжя, його прагнення дати нове висвітлення соціально-економічної історії Запорозьких Вольностей XVIII ст. Показово, що незважаючи на діаметрально протилежні погляди на історію Запорозжя, стосунки між вченими були дружніми і теплими. З цього листування можна довідатись про термін перебування М.Слабченка у харківській в'язниці в 1930р., у зв'язку з засудженням у справі "СВУ", його настроїв, плани на майбутнє.

Вкрай цікавим для аналізу шляхів розвитку української науки в 1920-і роки, місце і роль в ній М.Слабченка та його особистих стосунків з київськими науковцями є листування Михайла Єлисейовича з відомим українським істориком О.П.Оглобліним¹¹¹. Про його важливість свідчить і перлюстрація листування О.Оглобліна і М.Слабченка ГПУ УСРР¹¹².

Ділове листування є важливим джерелом дослідження наукової, науково-педагогічної та науково-організаційної діяльності вченого. Так, у листі до академіка М.Василенка як голови Комісії вивчення історії західноруського та українського права ВУАН міститься пропозиція видати *Corpus juris Ukrainensis*¹¹³, а з листування з академічною комісією для складання біографічного словника діячів України можна довідатись про плани (на жаль, тільки плани) участі М.Слабченка та його учнів у виданні першого тому словника¹¹⁴.

Комплекс питань, пов'язаних з науковою творчістю М.Слабченка, можна вивчити на основі друкованих та архівних документів державних і громадських дослідних інституцій, з якими співробітничав вчений. Так, у звітах Одеської комісії краєзнавства при ВУАН і Одеського наукового при ВУАН товариства є відомості про участь М.Слабченка та його учнів в роботі названих установ (доповіді, розробка наукових тем, видавнича діяльність), про співробітництво очолюваної М.Слабченком Одеської секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури з цими громадськими об'єднаннями науковців¹¹⁵.

У звітах установ ВУАН, як друкованих так і архівних, містяться короткі, але інформаційно насичені та цілком достовірні відомості про участь М.Слабченка в роботі академічних комісій (розробка за

завданням відповідних установ наукових тем, виступи з доповідями, друкування його праць в академічних виданнях тощо)¹¹⁶. З цього виду джерел найбільш докладні відомості про дослідницьку працю М.Слабченка містять матеріали Комісії вивчення історії західноруського та українського права ВУАН, з якою вчений співробітничав на протязі 1926-1929 рр. Так, в ювілейному звіті секретар комісії Л.Окиншевич повідомляє про статус М.Слабченка в комісії, про основні напрямки його діяльності і подає бібліографію праць вченого¹¹⁷.

Ці узагальнюючі відомості можна поповнити за рахунок коротких хронікальних заміток про діяльність наукових інституцій, що вміщувалися під рубриками “Хроніка”, “Вісті з міст” тощо, в українських часописах 1920-х років. Приміром, перша звітка про участь М.Слабченка в роботі Комісії порайонного вивчення історії України Історичної секції ВУАН міститься в подібній замітці в часописі “Україна”¹¹⁸.

В звітах і листуванні Одеського краєвого історичного архіву є надзвичайно цікаві та актуальні, з огляду на сьогоднішній день, плани Інституту української археографії АН України видати Запорізький архів відомості про хід підготовки цього видання з ініціативи М.Слабченка в 1929 р.¹¹⁹. Зокрема, у листах Центрального архівного управління УСРР до Одеського крайарху і особисто до М.Слабченка, а також в листах М.Слабченка до Д.Багалія, М.Василенка, Н.Полонської-Василенко подано перебіг дискусії між М.Слабченком та його численними опонентами (М.Грушевським, М.Василенком, Н.Полонською-Василенко) про те, за яким принципом - хронологічним чи тематичним - має бути виданий архів Коша останньої Запорізької Січі¹²⁰.

Порівняно значний обсяг документів, переважно архівних, стосуються цілеспрямованої багаторічної діяльності Михайла Єлисейовича у заснуванні і подальшому керівництві одеським науково-дослідним осередком академічного типу, яким була в 1927-1930 рр. Одеська секція Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Це пропозиції Правління Одеського ІНО, наукової громадськості, самого М.Слабченка до Укрнауки про необхідність заснування дослідної кафедри та її персональний склад і хід їх реалізації, протоколи і звіти Одеської секції з аналізом науково-дослідної і науково-педагогічної роботи Михайла Єлисейовича, особові справи аспірантів тощо¹²¹. З друкованих джерел свідченням праці українознавчого осередку під керівництвом М.Слабченка є п'ять томів “Записок” соціально-історичної секції та один том історико-філологічної секції Одеського наукового при ВУАН товариства, які вийшли за редакцією Михайла Єлисейовича¹²².

Інформація про хід обрання М.Слабченка до ВУАН та його участь в роботі академії на посаді штатного академіка, наступні виключення зі складу академії та поновлення в складі НАН України міститься в офіційних повідомленнях про роботу НАН України¹²³.

Зокрема, співставлення відомостей про виключення та поновлення М.Слабченка в складі академії приводить до висновку про те, що в рішенні Загальних зборів НАН України від 30.03.1990р. “Про поновлення в складі АН УРСР незаконно репресованих учених” помилково стверджується про виключення М.Слабченка, як і С.Єфремова, зі складу ВУАН рішенням Президії ВУАН від 30.06.1930 р.¹²⁴. Насправді ж їх було виключено зі складу академії Сесією Ради ВУАН 15 липня 1930 р.¹²⁵

Важливим джерелом аналізу слідства над академіком у справі “СВУ” є матеріали відповідних справ Михайла Єлисейовича та його сина Тараса, що містять оригінали постанов про притягнення до відповідальності та про обрання заходів запобігання, оригінали протоколів допитів під час слідства і копію обвинувачення¹²⁶. Ці справи були упорядковані НКВС в 1935 р. і тоді з них були вилучені і, скоріше за все, знищені “вещдоки”¹²⁷, серед яких листування, рукописи, щоденники тощо.¹²⁸

Крім того, важливу і почасти унікальну інформацію містять документи ГПУ-НКВС стосовно поглядів Михайла Єлисейовича, ставлення до нього влади і керівництва Академії наук, вони дозволяють зрозуміти зігзаги долі вченого, оцінку його творчої спадщини можновладцями.¹²⁹

Що стосується самої слідчої справи, то позитивну інформацію з неї дуже важко вилучити. Але вона є. Це відомості про одеське оточення вченого, родинні стосунки, деякі аспекти науково-організаційної роботи, погляди М.Слабченка на деякі аспекти історії України тощо. Зрозуміло, що до цієї інформації необхідно ставитись вкрай обережно і критично.

М.Слабченко, як вирішили кремлівські автори п'єси “СВУ”, мав очолювати “Одеську організацію СВУ”. 20 грудня 1929 р. в Одесі було заарештовано Тараса Слабченка, а через місяць, 20 січня 1930 р. - й батька, академіка Михайла Єлисейовича Слабченка¹³⁰.

Спробуємо пильніше придивитись до слідчої справи М.Слабченка. В двох кремезних папках фіолетового кольору, зформованих для передачі в архів навесні 1935 р., і міститься ця справа - в 152 томах - оригінали, в 153 - машинописні копії.

Перший же документ вражає своєю зухвалістю і відсутністю будь-якого натяку на законність. Це постанова про арешт академіка, в якій уповноважений ДПУ УСРР, начальник 1 Секретного відділу ДПУ УСРР Я.Блюман твердить, що в матеріалах предсудового слідства "...маються дані про участь гр-на Слабченка М.Є. у контрреволюційній організації під назвою "Спілка Визволення України" (СВУ)" "..., а мірою запобігання для літньої і хворої людини слід" ... обрати утримання гр.Слабченка М.Є. під вартою"¹³¹.

Далі в справі йдуть протоколи допитів - рукописний оригінал та машинописна копія. Машинопис зберігає сліди "натхненної" роботи Я.Блюмана - численні підкреслювання, знаки оклику та запитання тощо. Адже це був перший "режисерський" дебют українських чекистів часів сталінського терору і вони готували його досить ретельно.

Вже в перший же день арешту відбувся і перший допит Михайла Єлисейовича. Слідство особливо цікавили обставини спілкування академіка з вже заарештованими "організаторами СВУ" - А.Ніковським та С.Єфремовим. Зокрема, підслідний повідомив про зустріч з А.Ніковським, "товаришем по університету", у квітні 1926 р. в Одесі. Вчений відверто говорив про своє негативне ставлення до політики більшовиків і засудив "продрозверстку, продподаток, арешти, розстріли в ЧК". Але спроба вченого прикути увагу слідства тільки до себе не мала успіху.

Але повернемося до слідчої справи. Розповідаючи про зустріч з А.Ніковським, своїм давнім приятелем, в 1926 р., він засвідчив: "Зі сказаного намітилася канва для розробки програми будучої організації, до якої я охоче пристану й допоможу чим зумію, для того в мене вистачить енергії... В моїй же хаті, тут же за столом, намічено було той [текст програми]...Основні риси [її такі] : а).

Україна перетворюється в дрібнобуржуазну державу; б). вона йде на доучку капіталізму західноєвропейського чи американського типу; в). обертається вона в країну фермерів...

Інтелігентську чепуху в виді виборного начала відкинути, змінивши їх началом призначення...

Вести таку організацію контрреволюційну в Одесі та Одещині мав я. Але організація мусила бути всеукраїнською і на чолі її мала стати людина, віддана українській державній ідеї і з чистим ім'ям, як от академ. Єфремов"¹³².

Отже, вже на першому допиті Михайло Єлисейович, як то кажуть, "розколовся". Це здається дивним, бо академік мав вже досить багатий досвід спілкування із слідчими політичної поліції різного гатунку - і з царськими, і з гетьманськими, і з денікінськими, та й з чекистськими теж.

На наш погляд, режисери з ГПУ психологічно перемогли академіка ще до арешту. По-перше, вони врахували безмежну любов Михайла Єлисейовича до сина Тараса та почуття провини батька перед сином - восени 1929 р. Михайло Єлисейович взяв новий шлюб і пішов з дому. Арешт сина ще дужче підсилює ці почуття любові, провини і роздумів щодо шляхів допомоги синові. Добре розумів Михайло Єлисейович і те, що син є лише пішаком в політичній грі більшовицьких політиків.

Н.Полонська-Василенко так згадувала про настрої М.Слабченка напередодні арешту: "Він був стурбований, сумний: заарештовано його сина Тараса. Він хотів їхати до Харкова, зробити в ГПУ заяву, що винний він, а не син, просити, щоб сина відпустили і замість Тараса заарештували його"¹³³.

По-друге, ще напередодні арешту Михайло Єлисейович вже психологічно "спікся", оскільки його гаряча вдача просто фізично не могла встояти проти влаштованої щодо нього травлі-облоги. Ось як про це пише Н.Полонська-Василенко: "Осінь 1929 року була у Києві тривожна - численні співробітники Академії та академік С.О.Єфремов були ув'язнені за підготовлюваним процесом СВУ ... Один раз, прийшовши додому, він [М.Є.Слабченко - С.В.] помітив, що хтось розкривав його валізу і чогось шукав у ній. Другого разу скаржився він на несподіване переселення до іншої кімнати, при цьому знов помішано його речі. Пригадую останній день його перебування в Києві. До пізнього вечора сидів він у нас, тяжко засмучений"¹³⁴.

Із власного досвіду в кінці 1929 р. вчений добре зрозумів, що чинити опір політичному терору більшовиків в Україні не реально. І його особиста позиція мало чого була варта в розгорнутому тотальному наступі влади на українство. Адже протягом 1918-1929 рр. Михайло Слабченко неодноразово терпів фіаско в своїх численних намаганнях протистояти антиукраїнській політиці більшовиків.

До того ж слідчі під час обшуку на квартирі Михайла Єлисейовича вилучили його щоденники, які були досить докладні та відверті і, можливо, листування. Через це заарештований і змушений був давати в багатьох випадках докладні свідчення, навіть посилатись на власний щоденник.

Та повернемося до фіолетових тек з пожовклими сторінками першого допиту. Далі Михайло Єлисейович, “яко член нової організації”, пояснює напрями своєї “діяльності”. І хоча якихось конкретних відомостей академік не подає, але від нього цього і не вимагають. Слідчому важливо отримати “царицу доказательств” - особисте зізнання і тому намагання вченого якось заплутати слідство чи зробити реверанси владі були приречені. Не вийшла в академіка й спроба показати марність своїх зусиль перед силою влади та взяти основну вину на себе або якось вигордити учнів та друзів.

Більше того, вчений надав слідству “козирну карту” - визнав контрреволюційний характер своєї діяльності. Після цього дійшла черга і до прізвищ учнів академіка, яких “записали” в члени організації. “Визнав” академік і Одеське наукове при ВУАН товариство за структуру СВУ, що мало фатальні наслідки для всіх наукових товариств гуманітарного профілю в Одесі, як, до речі, і для інших дослідних установ з україністики.¹³⁵

Зрозуміло, що і без зізнання академіка українська наука була б знищена, але слово було сказано. Як важко його було висловити підслідчому можна уявити з огляду на те, що він сам впродовж 25 років докладав величезних зусиль до створення дослідних структур з українознавства в Одесі.

На нашу думку, не можна виключати і таку версію поведінки Михайла Єлисейовича під час слідства. Він намагався своїми відповідями довести владі незгоду певних верств суспільства з політикою більшовиків. Як свідчить щоденник М.Слабченка, він не виключав можливість якогось антибільшовицького соціального вибуху в Радянській Україні¹³⁶.

Зрозуміло, що нам з висоти сьогодення ця поведінка і ці сподівання на соціальний вибух здаються наївними. Але з огляду на обстановку кінця 1920- років, коли відчувався майбутній неминучий наступ на українізацію і повернення до часів воєнного комунізму, інших альтернатив у Михайла Єлисейовича не було.

Вчений розповів слідчому про створення за допомогою академіка С.Єфремова Одеського наукового при ВУАН товариства, на яке він покладав великі надії. “Моєю мрією, - зазначав 20 січня 1930 р. академік, - було розгорнути товариство до провінціальної академії, що [стала] б огнищем української (нерадянської) культури й поглинула б всі інші організації антиукраїнські по своєму напрямку”¹³⁷.

Далі заарештований показав, що влітку 1927 р. у Києві він познайомився з академіком С.Єфремовим. Він повідомив віце-президента ВУАН про розвиток україністики в Одесі, про своїх учнів і попросив допомоги у виданні науково-художнього альманаху “Степова Україна”¹³⁸.

Слідчого зацікавила ця інформація, бо вона цілком вписувалась в намічену “п’єсу СВУ”.

Симптоматично, що саме на свідченнях М.Слабченка про візит С.Єфремова до Одеси і було закінчено перший допит вкрай втомленого академіка і розпочато другий допит, що почався наступного дня, 21 січня 1930 р. .

Така інтенсивність практично безперервного допиту була викликана прагненням якнайповніше використати певну розгубленість Михайла Єлисейовича. Ці факти, напевне, мали допомогти слідству у підготовці деяких мізансцен політичного дійства під назвою “СВУ”.

Отже, 21 січня 1930 р. М.Слабченко повідомив слідство про розповідь С.Єфремова про свою поїздку по Україні, під час якої Сергій Олександрович “відвідував своїх людей”. Познайомив вчений з ним своїх учнів - сина Тараса і П.Сікиринського.

В подальшому Михайло Єлисейович прагне “перевести” розмову зі слідчим на інші теми, але слідчий вперто запитує саме про С.Єфремова. Єдине, що залишається робити академіку в такій ситуації - ухилятися від повідомлення якихось певних відомостей про Сергія Олександровича Єфремова: “Від розмов щодо планів на будуче Сергій Олександрович ухилявся. Про “організацію” майже не говорив. При наймі, не казав нічого виразного”¹³⁹.

Мимохідь вдалося слідству “виудити” в академіка й “факти” про політичну діяльність М.Грушевського - він від когось ніби чув, наче Михайло Сергійович може стати за згодою партії на чолі уряду, а ВУЦВК проголосе Україну незалежною¹⁴⁰. Це був досить прозорий натяк на підтримку М.Грушевського певними урядовими колами, але слідство в даному випадку цей сюжет не зацікавив.

Більший інтерес викликала заява М.Слабченка про його категоричну незгоду на перетворення українського товариства істориків марксистів на “філію московську”¹⁴¹. Разом з цим повідомлення про довгу боротьбу вченого за створення українського товариства істориків-марксистів, що відповідало дійсності, немов би пройшло поза увагою слідства. Адже авторами сценарію та режисерами політичного шоу “СВУ” роль Слабченка-марксиста не передбачалась.

Не зацікавило слідство і повідомлення про зустріч М.Слабченка з С.Єфремовим в грудні 1928 р., у Києві. Слабченко прийшов до Єфремова з намаганням з'ясувати обставини щодо долі його плану опублікувати Запорозький архів. Може тому, що розмова їх, за інформацією заарештованого, носила переважно науковий характер. Невеличкі ж політичні "сюжети" цієї розмови - усунення С.Єфремова з посади віце-президента ВУАН, намагання влади заслати його до Нариму, відмова М.Слабченка засудити дії С.Єфремова і чутки про його висилку до Казані - були загальновідомими. До речі, Михайло Єлисейович сказав фразу, яка при намаганні слідства з'ясувати істину ставила під сумнів всі попередні і наступні "факти" щодо СВУ. "Отже, - сказав Слабченко, - розмова з [Єфремовим - С.В.] тяглася не більше 20 хвилин. Більше академіка Єфремова я не бачив"¹⁴². Виникає закономірне запитання - що це за політична організація, коли між керівниками центру і філії роками [! ?] немає жодних контактів, а ті, що є - випадкові, нетривалі і мають суто академічний характер.

Досвідчених слідчих неможливо було завести в кут і після відповідної "обробки" (можливо, шантаж долею сина) академік дає потрібні слідству відповіді, хоч і намагається це зробити якомога обережніше та взяти на себе головну "провину".

Свідчення М.Слабченка нагадують дитячу гойдалку. І це не дивно, бо Михайло Єлисейович все ж таки у глибині душі сподівався на більшовицьку феміду з терезами та зав'язаними очима. Тому він і намагався ніби урівноважити шальки цих терезів заявами такого зразку: "Останнім часом, приблизно з 1928 р., не переставши бути націоналістом, я почав переглядати свою систему, що дала вже тріщини, і схилився в бік ліквідації своїх програм та до прийняття комунізму"¹⁴³.

Але більшовики відправили і саму Феміду, і її терези на свалку історії, а всі ці та інші численні "реверанси" (натяк на свої соціалістичні погляди, неодноразові наміри вступити до КП(б)У тощо) не мали щонайменшого успіху. Та й не могли мати.

Не були взяті до уваги і заяви заарештованого про фактичний вихід з "СВУ". "Перегляд мого світогляду приводив консеквентно до того, що я фактично й поступово відходив від організації", прагнув переконати слідство академік. "Враз ліквідувати "справи" не можна було, - наголошував академік, - тому я індивідуально відтягнув поодиноких осіб, що їх перед тим втягнув в роботу... В 1929 р. я фактично зовсім відійшов від своїх однодумців... З червня 1929 р. можна рахувати існування організації, пізніше відомої під іменем СВУ, в Одесі припиненим. Вона перестала існувати під впливом самого життя, в якому для подібних СВУ організацій не відведено місця. Помилку свою я помітив, як видно, десь 1928р."¹⁴⁴.

Тобто академік вдався до іншого маневру. Він, змушений визнати СВУ, прагнув довести її суто декларативний характер, тимчасовість існування і поступове згортання навіть мізерної діяльності. Зрозуміло, що такий перебіг подій не влаштовував слідство і того ж таки дня, 21 січня, допит було продовжено. І знов тиск.

На допиті 22 січня (це був п'ятий допит за перші три дні арешту) Михайло Єлисейович використав ще один спосіб захисту. Щоб довести нікчемність "одеської організації СВУ" і її цілковиту слабкість як ворога влади, він намагався довести нікчемність членів організації.

Для дослідника цікаві відомості академіка про діяльність Одеського наукового при ВУАН товариства, культурне життя міста тощо. Зрозуміло, що до цих свідчень слід підходити вкрай обережно і критично.

Втім, ці відомості, як і розповідь академіка на другому допиті 22 січня про свою "діяльність" не зацікавили слідчого. Академік був вкрай обережний і не повідомив практично нічого нового порівняно з тим, що ГПУ вже знало і про що було відомо із щоденника Михайла Єлисейовича. Така "гра" між Слабченком та слідством продовжувалась і на наступних допитах 23,29 (три допити), 30 січня і 1 лютого 1930 р. Слідчий прагнув добитись нових фактів і знов повернувся до зустрічей з С.Єфремовим, "дій осередку СВУ" тощо. Вчений же намагався казати так, щоб не повідомити нічого нового або перевести розмову на свою особу.

Вартий уваги складений академіком докладний "Мій життєпис". Порівняно з іншими власноручними життєписами Михайла Єлисейовича, що збереглися в архівах, в цьому є набагато більше свідчень про політичну діяльність вченого в 1905-1920 роках. Це пояснюється тим, що в своїх автобіографіях для радянських установ М.Слабченко, із зрозумілих причин, волів обминути питання про свою участь в українському національно-визвольному русі чи, скажімо, про переслідування з боку ЧК.

Але так можна було поводитись зі, скажімо, правлінням Одеського ІНО. ГПУ обманути було значно важче і тому академік був змушений повідомляти про ці сюжети порівняно докладно. Разом з тим,

відомості із життєпису Слабченка, як і всі інші свідчення заарештованого, слід сприймати вкрай обережно. Зокрема, в цьому життєписі Михайло Єлисейович всіляко зменшував, приглушував свою участь у національно-визвольному русі та наголошував і вип'ячував свою участь в соціал-демократичному русі.

Таку своєрідну “арифметику” помітив і слідчий, примусивши Михайла Єлисейовича зробити відповідні додатки до життєпису з описом своєї участі в політичному житті Одеси. Після цього інтенсивність допитів значно послабшала.

Отже, при критичному і комплексному використанні разом з іншими джерелами слідча справа М.Слабченка містить багато цікавого, що суттєво доповнює наші відомості.

Значну інформацію про життя М.Слабченка після засудження подають мемуари, вартість яких підвищується браком відповідних відомостей в інших видах джерел. Адже у вивченні життя і творчості Михайла Єлисейовича вийняткову роль відіграє аналіз його особистості.

Суджень сучасників про вдачу академіка до нас дійшло не так вже й багато, що пояснюється типовими для репресованих вчених причинами. Але й те, що збереглося, створює достовірну і в цілому достатню джерельну базу для дослідження.

Так, про різні періоди життя вченого йдеться в мемуарах його колишніх учнів, колег по дослідницькій праці, колишніх політв'язнів, випадкових свідків.

Природньо, що оцінки сучасниками вдачі Михайла Єлисейовича потребують ретельної критики, їх співставлення як між собою, так і з іншими джерелами вивчення життя і творчості академіка. По-перше, це пояснюється скритним характером М.Слабченка і тим, що він був змушений в більшості випадків приховувати свої істинні погляди (в якійсь мірі ці причини між собою пов'язані). Тому нерідко учасники дають свої оцінки “від протилежного” - докладно описують те, чого не любив або з чим не погоджувався вчений, а позитивної інформації щодо його поглядів знайдемо набагато менше. Так, спогади його колишньої учениці А.Лавриненко мають в цьому відношенні красномовну назву “Він ненавидів бюрократизм, кар'єризм, псевдопафос, користолюбство”¹⁴⁵.

По-друге, неординарність вдачі й вчинків академіка почасти викликали одномірне сприйняття вченого, а його зануреність у громадсько-політичну діяльність додавала до цього ще й відповідну упередженість. І це викликає необхідність вносити до свідочств сучасників М.Слабченка певні корективи.

Слід зважувати і на ступінь інформованості авторів спогадів, обставини написання ними свідчень, час появи документу тощо. Приміром, враження від особи М.Слабченка другої половини 1920-х років такого в цілому авторитетного свідка, як Н.Полонська-Василенко, у видрукованих на Заході в 1960-х роках спогадах і в її листах до М.Василенка, написаних з Одеси в 1926-27 роках, далеко не ідентичні.

Всі сучасники відзначають надзвичайно високий рівень фахової кваліфікації Михайла Єлисейовича. Так, відомий історик М.Рубінштейн в 1962 р. написав: “При сложившемся составе кадров, он [М.Слабченко - С.В.] был, безусловно, одним из самых одарённых и в ряде отношений квалифицированных преподавателей”¹⁴⁶. М.Рубінштейну варто вірити, поскільки він не був прихильником ані історії України, ані самого Михайла Слабченка.

Мав Михайло Єлисейович стійкий, дійсно незламний характер. Свої переконання боронив до кінця. Так, за переказами сучасників, під час зустрічі М.Слабченка в 1947 р. з М.Петровським, тодішнім директором Інституту історії АН УРСР, він казав про те, що на Соловках в нього зібралось “багато думок”, які потребують негайного опублікування. В Первомайську Михайло Єлисейович обстоював права української культури, залишаючись українським патріотом. Не приховував і свого давнішого сумніву щодо “святості” марксизму.

Разом з тим ця одержимість, сильний та неординарний характер і видатні здібності, за слушними переконаннями сучасників, були об'єктивною основою для численних життєвих колізій М.Слабченка. До того ж він був рано позбавлений сімейної опіки (як матеріальної, так і моральної), а потім не знайшов розуміння у першій дружини. Цілком можливо, тому він не навчився стримуватись, враховувати інтереси оточуючих. Безумовно, певний егоїзм - це та “данина”, яку платять всі обдаровані та непересічні люди природі. І ще одне. Крізь всі його вчинки просвічується намагання самоутвердження, доказу як собі так і оточенню спроможності робити вчинки з великої літери.

З оцінок сучасників випливає й інша риса вдачі академіка - постійна зануреність у внутрішнє життя, а тому він нерідко не розумів чи не хотів розуміти і сприймати реалії буденного життя. Саме тому

Н.Полонська-Василенко називала в листах Михайла Єлисейовича “фантазером”¹⁴⁷. Не змінився він і в останні роки свого життя - цікавився омолодженням організму, мав широкі плани і задуми. Михайло Єлисейович не був ідеальним героєм і життя його аж ніяк не нагадує життя святих. Він був досить категоричним, його поведінка залежала від настрою, часом він вдавався до негречних вчинків. За свідченням учнів, та друзів йому були притаманні настороженість і пошук особистих ворогів, надмірна схильність почувати себе ображеним, віра в чутки і плітки¹⁴⁸.

Неоднозначність деяких вчинків М.Слабченка відбилась в спогадах Н.Суровцевої. Описуючи голодування, в 1933 р., політв’язнів в Ярославському політизоляторі, авторка пише: “Уся тюрма дзвеніла, ... тремтіла від напруження. І лиш один штрейкбрехер, одесит професор Слабченко (на жаль і сором - українець) непевними кроками під поглядами з усіх вікон ходив по каторжному кругу. Його бойкотувала потім уся тюрма. Ми голодували три доби. А потім по камерах пішов обхід і пояснив, що наші вимоги Москва задовольнила”¹⁴⁹.

Факт перебування М.Слабченка під час описаних подій в Ярославському політизоляторі засвідчує і колишній політв’язень О.Розмай. Проте він нічого не пише про негарний вчинок одеського професора. Крім того, він аж ніяк не розділяє оптимізм Н.Суровцевої щодо наслідків голодування. За його свідченнями, після голодування більшість політв’язнів-українців “погнали етапом на Соловки”¹⁵⁰.

Все ж можливість подібної поведінки академіка можна пояснити притаманним йому фаталізмом. До того ж в 1933 р., він досить добре усвідомлював приреченість будь-яких спроб боротьби в тих конкретно-історичних умовах з радянським режимом. Про це красномовно свідчить інший український політв’язень С.Підгайний, описуючи зустріч зі Слабченком в кінці 1936 р., напередодні його звільнення з Соловків: “Засмучений і посивілий, він не виявив жодного захоплення з майбутньої волі, бо знав, що перед ним стелиться нелегкий шлях “спецпоселення” в якомусь глухому закутку Карелії чи Сибіру. Так воно й сталося”¹⁵¹.

За свідченнями сучасників найяскравішою рисою академіка був, безумовно, його патріотизм, любов до України. “Палкий патріот”, “самовідданий патріот”, “прихильник українізації” та іншими подібними епітетами нагороджували його учні. “Старий корифей одеського українства”, - таким запам’ятав вченого І.Майстренко. Суціль всі свідки його життя відмічали його любов до української мови і культури, його палку боротьбу за українську справу.

Вже згадуваний С.Підгайний [історик за фахом - СВ] так описує своє сприйняття академіка: “Відданий патріот і фактично той, хто “Вольный город Одессу”, цю твердиню Московської експансії, своєю і своїх товаришів невтомною діяльністю перетворив на твердиню української політичної акції та відіграв першорядну роль в популяризації і в виучуванні Українського “Чорномор’я” і Українського, а не Московського Півдня”¹⁵².

Таким чином, повідомлення сучасників змальовують непересічну особистість українського академіка Михайла Слабченка. Такі його позитивні риси як виняткові здібності, працелюбність, палкий патріотизм, любов до людей, принциповість, безмежна відданість науці допомогали громадсько-політичній, культурно-освітній, дослідницькій, науково-організаційній і науково-педагогічній праці.

Разом з тим, деякі неоднозначні характеристики його особистості - амбітність, непередбаченість ряду вчинків, різкість, насмішливість, підозрілість - не тільки ускладнювали особисте життя Слабченка, але й створювали численні перешкоди, посилювали об’єктивні труднощі на науковому і громадському шляху вченого.

Досить специфічним джерелом для аналізу суспільно-політичних, і в якійсь мірі, наукових переконань є публіцистика М.Слабченка. За відомостями відомого одеського письменника, літературознавця і бібліографа Г.Зленка, який доклав чималих зусиль до складання бібліографічного покажчика праць вченого, перу Михайла Єлисейовича належить біля 180 виявлених на сьогодні, публіцистичних праць - оглядів, помфлетів, коментарів громадсько-політичного характеру¹⁵³.

Ознайомлення з його публіцистикою дає можливість точніше уявити громадсько-політичне обличчя вченого, пересвідчитись у неабиякому літературному таланті, зрозуміти суспільну обумовленість проблематики науково-дослідних праць, засвідчитись у глибокій історичній та юридичній ерудиції Михайла Єлисейовича. А поскільки він завжди залишався в своїх публіцистичних писаннях вченим-дослідником, то в них нерідко трапляються оцінки історичних, юридичних чи економічних явищ, що з тих чи інших причин не містяться в його дослідницьких працях. Приміром, він кваліфіковано, із застосуванням сучасного йому міжнародного права, розібрав судовий устрій та конституцію,

законодавство гетьманату П.Скоропадського. Досить цікавими є спостереження й оцінки майбутнього академіка про еволюцію української державності в 1917-1919 рр. В 1917-1919 рр., він намагався брати безпосередню участь у законотворчій діяльності Центральної Ради і виступав з думками та пропозиціями щодо судового та аграрного законодавства¹⁵⁴. Не викликає ніякого сумніву й те, що головним джерелом для вивчення творчості М.Слабченка є його праці - як опубліковані, так і ті, що зберігаються в архівах. До наукової спадщини вченого належать й доповіді на засіданнях наукових товариств, кафедри тощо, частина з яких збереглася в тому чи іншому вигляді. Саме їх аналіз й буде основним змістом наступного викладу. В пригоді сталися й доволі численні рецензії на праці Михайла Слабченка і особливо дискусії, які виникли з приводу деяких праць одеського українознавця. Попри їх певну заангажованість і цілком зрозумілі “злободенні” недоречності, все ж вони дозволяють краще зрозуміти внесок М.Слабченка як у розробку певних проблем, так і історичної та юридичної науки взагалі.

Отже, огляд основних використаних джерел дає можливість стверджувати про існування в цілому достатньої і достовірної джерельної бази для дослідження основних віх життєвого та творчого шляху академіка М.Слабченка. Наявність різноманітних за походженням джерел з основних аспектів теми дослідження дозволяє досить широко застосувати порівняльний метод, що поряд з суровою зовнішньою та внутрішньою критикою джерел, їх комплексним аналізом надає авторам можливість створити науковий нарис життя, творчої, науково-педагогічної та науково-організаційної діяльності академіка.

Таким чином, аналіз стану вивчення науковцями життя, діяльності і праць академіка Михайла Слабченка дає всі підстави твердити, що на його шляху зроблено чимало. Зокрема, з’явилась низка змістовних публікацій про його життєвий шлях, громадсько-політичну, науково-організаційну, науково-педагогічну й творчу діяльність, проаналізовано деякі аспекти його творчої спадщини. Все це дозволяє вважати перший, точніше початковий, етап цієї справи в цілому завершеним. Водночас він і визначив подальші завдання. Насамперед йдеться про ґрунтовне монографічне вивчення життя, діяльності і спадщини Михайла Єлисейовича з урахуванням всього зробленого і з аналізом тих питань, які в літературі, в т.ч., й публікаціях автора, не отримали належного висвітлення. І в першу чергу настала потреба комплексно висвітлити внесок цього видатного вченого в науку і культуру України.

Для такого дослідження існує в цілому достатня, різноманітна за характером і достовірна за змістом джерельна база. До речі, частина: деякі твори Михайла Єлисейовича, листи та життєпис, мемуари та деякі інші документи про його життя та діяльність останніми роками видруковані¹⁵⁵.

Зазначимо й таке. Останнім часом інколи старі, сталінські й великодержавні міфи про М.Слабченка замінюються іншими, псевдонауковими і псевдоукраїнськими. За нашим переконанням, це є неповагою і до самого Михайла Єлисейовича, ні до правди та науки.

Розділ II

ФОРМУВАННЯ ВЧЕНОГО. ПОЧАТОК ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПРАЦІ

МИХАЙЛА СЛАБЧЕНКА

1. Шлях в науку

Народився майбутній академік 9 липня 1882 р. на Нерубайських хуторах поблизу Одеси у міщанській багатодітній родині Єлисея Івановича та Катерини Максимівни. Батько вченого, за свідченням Михайла Єлисейовича, походив з родини запоріжців, які втікли “від турка” після зруйнування Січі. Він працював каменярем у каменоломнях і помер, коли Михайло навчався в університеті. Саме батько був першим вчителем маленького Михайлика і прищепив любов до книги¹⁵⁶.

Ази освіти хлопчик здобув у початковій школі в Кривій балці, а з 1891 р., став відвідувати народну школу в Слободці Романівці (що в межах сучасної Одеси), куди переїхала родина. Навчався обдарований хлопчина дуже добре і скінчив “науку” з відзнакою.

Змалку Михайлик допомагав батькові на каменярні, був погоничем коней, точив пилки, різав дрібне каміння, допомагав биндюжнику вантажити і розвозити каміння замовникам.

Єлисей Іванович прагнув дати дітям добру освіту, а з огляду на матеріальні статки віддав сина до духовної школи, а потім до духовної семінарії. Здібний хлопчик вчився добре, що дозволило

батькові не платити за навчання. Набагато гірше були справи з поведінкою - Михайлик уникав церковної служби і відзначався не стільки у благочесті, скільки у бійках. На третьому курсі, за написання в'їдливих епіграм і злих карикатур на викладачів і адміністрацію його було виключено з семінарії з незадовільним балом по поведінці, що вкрай ускладнювало подальшу освіту¹⁵⁷. В школі і семінарії Михайло отримав перші уроки політграмоти і вперше відчув себе українцем, коли не раз чув від вчителів-шовіністів репліки типу "тупые и ленивые хохлы", "Хохлацкие мазницы" тощо¹⁵⁸. Усвідомлення національного гноблення України і українців у царській Росії глибоко запало в юну душу.

Виключення з семінарії привело до конфлікту з родиною і юнак деякий час змушений був "тинятися по світах" в пошуках заробітку та притулку. Але ці життєві труднощі не завадили Михайлу наполегливо готуватись до екзаменів на курс гімназії. В червні 1903 р. 3-я Одеська чоловіча гімназія видала Михайлу Слабченку атестат зрілості, в якому переважали четвірки¹⁵⁹.

Отже, вже перші життєві бурі засвідчили наявність у майбутнього вченого непересічної вдачі та сильного характеру, що відіграло виняткову роль в його долі. Він успадкував від батька волелюбну й нестриману вдачу, а протягом життя виховував у себе наполегливість, цілеспрямованість, вміння долати труднощі.

В серпні 1903 р. М.Слабченко стає студентом Новоросійського університету, де протягом шести з половиною років навчався на історично-філологічному та юридичному факультетах, де в зазначеній мірі відбулось його формування і як людини, і як вченого, і як громадського діяча. В роки навчання він у політичному вихорі шукав своє місце в лавах борців за щастя українського народу.

Одночасно змінилося і сімейне становище Михайла Єлисейовича - напередодні вступу до університету він одружився, а в квітні 1904 р., в нього народився один Тарас. Додалися нові турботи, нові витрати, окрім опікування про родину померлого батька, пошук заробітку. Через брак грошей Михайло не встиг на весні 1904 р. своєчасно заплатити за відвідування лекцій і його було виключено з університету. З великими труднощами восени йому вдалося поновити навчання на історично-філологічному факультеті, а весною 1905 р. студенту - М.Слабченку було надано право безкоштовного навчання. Восени того ж року Михайло перевівся на перший курс юридичного факультету¹⁶⁰.

Доречно навести кілька слів про родину Михайла Єлисейовича. Відомо що одна з його сестер - Марія - теж була істориком, членом Одеського бібліографічного товариства при Новоросійському університеті, займалась красзнавством та українською сфрагістиком¹⁶¹. Вона збирала колекцію в більш як 100 печаток гетьманів, полковників, отаманів, осавулів, запорізьких паланок, міст тощо. Її єдина відома ґрунтовна праця "Материалы по малорусской сфрагистике" (Одесса, Б.Г.-16 с.), в якій аналізуються печатки козацької старшини; Гетьманщини XVII ст. та Запоріжжя, і досі не втратила свого значення¹⁶². На жаль, талановита Марія Слабченко померла навесні 1912р.¹⁶³. Скоріш за все, вона залишила по собі якісь рукописи і колекцію печаток. На основі цих матеріалів, напевне, Михайло Єлисейович видрукував у 1928 р. невеличку розвідку "Запорізькі печатки XVII ст."

Син його Тарас став істориком, наслідуючи батька. Після закінчення Одеського університету, під керівництвом батька навчався в аспірантурі. Засуджений разом з Михайлом Єлисейовичем у справі "СВУ", Тарас був розстріляний 28 жовтня 1937р. Його перу належать близько 20 праць переважно з історії української культури. Очевидно, що доля Тараса Слабченка заслуговує на більш детальне висвітлення¹⁶⁴.

По одруженні Михайло Єлисейович із сім'єю поселився в будинку по вул. Майстерській, 25, де мешкав аж до серпня 1929р.¹⁶⁵. Сім'я займала скромну двокімнатну квартиру, менша з кімнат слугувала кабінетом хазяїну. Стосунки з дружиною Людмилою Іванівною не склались. Про неї відомо небагато - любила сина і чоловіка, вміла прийняти і сподобатись гостям, ходила до театру, розмовляла лише по-російськи (такі відомості знайдені в листуванні Н.Полонської-Василенко)¹⁶⁶. Але наукові справи чоловіка були для неї чужі. Впродовж 1920-х років непорозуміння між ними посилювались і у вересні 1926 р., вони розлучились. Другою дружиною М.Слабченка стала його колишня студентка І.Пятницька¹⁶⁷.

Складні сімейні обставини лише посилили любов Михайла Єлисейовича до сина. Відносини між батьком і сином були дружні - вони разом працювали в архівах та бібліотеках, відвідували театр і кіно. Проте, ця любов не заважала батьку доволі вимогливо ставитись до наукових студій сина.

Досить стримано оцінюючи здібності Тараса, Михайло Єлисейович пильно і ретельно стежив за його першими кроками в науці: пособляв, але не опікував, намагався підказати науковий напрямок в

залежності від нахилів і здібностей. Як науковий керівник він був скоріше старшим товаришем, ніж батьком.

Але повернемося до студентських років академіка. Він старанно і наполегливо вчився, завзято працював на практичних заняттях, з ентузіазмом займався самоосвітою. Михайло в першу чергу прагнув досягнути філософію історії права, старанно студіюючи найновіші вітчизняні та закордонні теорії з соціології, історії, історії держави і права. Студент-правник систематично знайомився з усіма європейськими науковими новинками, оскільки добре знав німецьку, французьку, англійську та італійську мови. Вирішальне значення для визначення М.Слабченка як науковця мало його знайомство з відомим істориком, учнем В.Антоновича, членом-кореспондентом Російської Академії наук Іваном Андрійовичем Линиченком. Саме під його керівництвом студент обрав головну тему своїх наукових студій - історію українського права і держави XVII-XVIII ст. Бездітний вчений по-батьківському ставився до здібного юнака і всіляко допомагав Михайлові, ставши для нього на довгі роки справжнім ангелом-охоронцем. Сам М.Слабченко називав професора "моєю дорогою учитель".

Наукові студії в бібліотеках та архівах Одеси і Харкова принесли свої плоди. Студент М.Слабченко в 1906 р. за працю "Крестьянский вопрос в законодательной комиссии Екатерины II" отримав срібну медаль, а в 1909 р. по клопотанню І.Линниченка за роботу "Малорусский полк в административном и хозяйственном отношении", присвячену історії Гетьманщини, - золоту медаль, наукове відрядження і право видрукувати працю в "Записках" університету¹⁶⁸. Ця перша серйозна наукова робота визначила коло наукових інтересів М.Слабченка - це політична, юридична і соціально економічна історія України XVII-XVIII століть, в першу чергу Гетьманщини, історія держави і права України XVII-XVIII ст. Після обговорення роботи на вченій раді університету відразу три професори з історично-філологічного та юридичного факультетів запропонували йому залишитись на їх кафедрах для підготовки до професорського звання. Михайло вирішив залишитись на кафедрі І.Линниченка.

Студентська робота М.Слабченка була надрукована в 1909 р. під назвою "Малорусский полк в административном отношении" і стала першою монографією дослідника. Монографія обсягом в 27 друкованих аркушів складається з невеликого вступу та двох частин, кожна з яких, в свою чергу, ділиться на п'ять розділів. Перша частина присвячена висвітленню питання про козацький полк як військово-адміністративну одиницю Гетьманщини. В ній розглядаються загальні питання полкового устрою Гетьманщини і докладно проаналізовано структуру та функції полкового управління - полковника та його помічників, полкової старшини і полкової канцелярії, сотенної і міських управ, тобто місцевого самоврядування.

В другій частині головну увагу звернуто на характеристику полку як господарської одиниці шляхом аналізу соціально-економічних функцій полкового уряду. Зокрема, автор висвітлює військово-адміністративний устрій полку, його поліцейські та судові функції, а також регулювання відносин у землеволодінні, промисловості і торгівлі, проаналізоване і полкове судочинство. Приблизно 1/4 обсягу займає додаток з документами.

Історико-юридичний нарис молодого науковця (як студент юрист він, природно, приділяв першочергової уваги саме правовим аспектам) про характер полкового устрою за часів Гетьманщини узагальнював розвідки з проблеми українських, російських істориків та істориків держави і права М.Грушевського, П.Куліша, О.Єфименко, Г.Раковського, С.Кутшеби, М.Любавського, І.Линниченка, А.Стороженка та ін. Водночас цю спробу слід характеризувати як першу спробу аналізу полкового адміністративного устрою України-Гетьманщини.

М.Слабченко детально проаналізував полковий поділ Гетьманщини і довів, що утворення останньої з полковим адміністративним устроєм відноситься до часу входження України до Московської держави, а територія Гетьманщини зформувалась остаточно у першій третині XVIII ст.¹⁶⁹.

Із залученням великого фактичного матеріалу аналізується полковий устрій, функції полковників, їх роль в Гетьманщині і стосунки полковників з Петербургом. Автор детально охарактеризував поступову переорієнтацію полковників на імперський центр, що суттєво обмежувало автономію України. Тенденція перетворення Гетьманщини на звичайну російську провінцію особливо посилювалось з часів Петра I, причому імператор для цього вдало використовував крім політико-адміністративних й економічні важелі, послідовно придушуючи місцеве виробництво¹⁷⁰.

М.Слабченко детально виписує функції походження та еволюцію полкового управління і полкової старшини - осавулів, хорунжих, обозного, судді та писаря. Як фахівець-правник автор з'ясовує зміст полкового судочинства і адміністративно-поліцейські функції полкових управлінських структур.

Звертає увагу молодий науковець і на самоуправлінські, традиційні для козацтва основи полкового управління - скажімо, полкові ради. Але ці традиційні для української державності інститути і риси поступово зникали під тиском російського самодержавства, поступово насаджувались російські порядки. Цій заміні чинили опір і верхи, і низи українського народу, але їм вдалося її лише загальмувати¹⁷¹.

Далі М.Слабченко аргументовано характеризує процес витіснення полковників та місцевої адміністрації воєводами, комендантами та іншими російськими урядовцями, в т.ч. пряме призначення замість полковників російських офіцерів. Це, як точно зрозумів автор, було ще одним з шляхів згортання української автономії¹⁷². Цікавими є характеристики компанійських, тобто найманих полків (цей сюжет хоч і стосується в значній мірі військової історії, але в порівнянні із сучасними працями на цю тему не втратив свого значення)¹⁷³ та священослужителів, їх ролі та місця в державно-політичному та суспільному житті Гетьманщини.

У ґрунтовних висновках молодий науковець на основі аналізу еволюції полку та його устрою як історико-юридичного та соціально-історичного феномену України-Гетьманщини довів, що на кінець XVIII ст., полкові правління були практично митними російськими повітами і лише в незначній мірі зберегли риси української національної державності. Такий стан речей, з одного боку, був обумовлений втратою Гетьманщиною автономії у складі Російської імперії і водночас був одним з чинників цього процесу.

У спеціальному розділі характеризується сотенне та місцеве самоуправління, аналізуються прерогативи та функції сотенного управління, його роль та місце в загальній структурі організації влади в Гетьманщині. Чітко простежено згортання самоуправлінських прерогатив міст і сіл на користь полковників паралельно скороченню автономії Гетьманщини, тобто централізація відбувалась і в межах української державності, і в межах Російської імперії¹⁷⁴.

З характерною для М.Слабченка ретельністю та увагою до характерних деталей проаналізовано діяльність полкових і сотенних канцелярій, їх діловодство як історичне джерело, з'ясовано види державних, в т.ч. законодавчих, документів. Автор аргументовано доводить, що роль полкових і сотенних канцелярій в державному управлінні, причому остання, наприкінці автономії України-Гетьманщини, звелась до виконання наказів російської адміністрації¹⁷⁵.

Друга частина висвітлює різні аспекти життя полку. Аналіз військового життя полку і ролі козацтва як військової сили дозволили цілком слушно й реалістично зауважити, що роль козацтва як військової і соціально-політичної основи Гетьманщини на кінець XVIII ст., через низку об'єктивних та суб'єктивних факторів в значній мірі підупала¹⁷⁶.

Досить змістовно подано організацію адміністративно-поліцейської, поштової, лікарняної та освітньої справи, проаналізовано стан економіки, хоч і не всі сюжети виписані з необхідною докладністю та узагальненнями. Ретельно проаналізовано полкове судочинство - його еволюцію, організацію, законодавчу основу функціонування, практику розгляду кримінальних та цивільних справ, стан діловодства тощо. Еволюція полкового суду, за цілком слушним висновком М.Слабченка, жорстоко відповідала шляху до "Жалюгідного животіння" всієї української державності¹⁷⁷.

Отже, поява першої монографії молодого дослідника стала помітним явищем в українській науці. Ретельне опрацювання літератури та джерел, зіставлення різних точок зору оригінальність та сміливість висновків, намагання знайти самостійні шляхи в науці, прагнення органічно поєднати історичний, юридичний та соціологічний підходи, аналіз історичних та історико-юридичних явищ не в статичній, а в динамічній - саме такі риси виявилися в цій першій серйозній науковій праці молодого дослідника. Це і не дивно з огляду на те, що науки історії українського права як такої по суті не існувало, і тому дослідник був змушений йти своїм шляхом. Сам М.Слабченко, пояснюючи мету свого дослідження зазначав: "...я приступив до занять історією українського права, намагаючись зрозуміти єство порядку гетьманщини і коли не дати самому відповіді на головні питання, то хоч підготувати ґрунт для інших"¹⁷⁸.

Тому авторові довелося вирішувати і загальні, і конкретні проблеми історії Гетьманщини. В книзі порушено велику кількість недостатньо розроблених, дискусійних і зовсім нових питань юридичної, соціально-економічної і політичної історії Гетьманщини XVII-XVIII ст. - про полковий устрій, функції і структуру полкової адміністрації, створення, точніше відтворення, верстви земельних власників в особі козацької старшини, еволюцію соціально економічного устрою тощо. Особливо сміливим був висновок молодого науковця про те, що після Переяславської угоди 1654 р. Україна-Гетьманщина перебувала у васальній залежності від Московської держави. В монографії подано

широку картину соціальної історії Гетьманщини нарешті, слід вказати на те, що до арешту М.Слабченка у справі “СВУ” ця праця вважалась класичною і її вивчали аспіранти-історики. Нарешті зазначимо, що Михайло Єлисейович своєю новаторською працею в концептуальному і в значній мірі фактичному плані набагато випередив українську радянську історіографію і лише сьогодні історики та юристи України знов повертаються до вивчення цієї проблематики. Зазначимо також, що перша ґрунтовна наукова праця М.Слабченка мала й деякі недоліки, частина з яких була притаманна всій його творчості - ультимативність та однозначність деяких висновків, почасти уникнення узагальнень, недостатність залученого матеріалу для аналізу деяких питань, поспішність в оформленні (скажімо, непродумані назви деяких розділів, прикрі фактичні помилки), недостатня увага до історіографічних та джерелознавчих сюжетів, певна ідеалізація життя в Гетьманщині тощо. Проте ці недоліки не псують загальної позитивної оцінки праці.

Вищенаведений порівняно докладний (принаймі з огляду на обсяг видання) аналіз першої монографії молодого вченого викликаний багатьма факторами - по-перше, це була перша монографія, вона була і за змістом, і за проблематикою, і за концептуальними та методичними засадами характерною для всієї творчості Михайла Єлисейовича. “Малорусский полк” рельєфно відобразив всі типові риси (і позитивні, і не дуже) і Слабченка - дослідника, і Слабченка - людини. Причому для автора, який вперше звернувся до аналізу його життєвого й творчого шляху 10 років тому, ці обличчя є неподільними. Без розуміння Слабченка як особи зрозуміти Слабченка як дослідника, педагога, громадського діяча та організатора науки практично неможливо.

Отже, почнемо із зовнішності. Свідчення сучасників про “характерну” зовнішність вченого доповнюють нечисленні і невиразні його чорно-білі фотографії. Михайло Єлисейович був вище середнього зросту, стрункий, з широкими плечима. В останні роки свого життя він ніби став менше на зріст, бо був надзвичайно худим, “щуплим” і виснаженим. Далі всі очевидці згадують про сліди віспи (навіть на мочці вуха і на бровах) і лису голову (лісити він почав ще в студентські роки). Мав вчений високе чоло, правильні риси обличчя. Очі - “ясно карі”, “розумні”, “все видячі”, “гарні” - були дійсно “дзеркалом” душі вченого. І тому його спотворене віспою обличчя ніби випромінювало багатство внутрішнього світу й надовго запам’ятовувалось. Наведемо декілька спостережень жінок - завжди чуттєвих психологів: “Я не зустрічала більше в житті людини з подібною зовнішністю”, “цікавою”, “надзвичайно привабливою”, “гарною”, “якоюсь освітленою”¹⁷⁹. Михайло Єлисейович змолоду носив маленьку бородку з вусами.

Михайло Єлисейович був надзвичайно талановитим і різнобічно обдарованим - легко вчився, мав напрощуд добру пам’ять, аналітичний склад розуму, чітко усвідомлював логіку найскладніших соціально-політичних явищ, мав нахил до широких узагальнень, був сміливим та стійким. Так, вже студентські наукові праці вченого, за свідченням непересічного вченого і педагога І.Линниченка, відзначалися “оригінальністю”¹⁸⁰. Академік В.Левицький підкреслював сміливість і широту творів М.Слабченка¹⁸¹. Ці риси яскраво виявились майже в усіх наукових працях, але найбільш повно в “Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX ст.” та студіях з історії Запорозжя. Були у Михайла Єлисейовича й незаперечні певні літературні та мистецькі здібності - він добре малював, за деякими відомостями писав музику, писав вірші, новели, оповідання і невеликі повісті, портрети та коротенькі літературні біографії знайомих і друзів, які їм і зачитував. Вченому було притаманне тонке відчуття слова, в чому можуть пересвідчитись всі читачі його праць. Деякі з його новел-оповідань були опубліковані в періодиці - “В окопах”¹⁸², “Коська”¹⁸³, “Маленький Митрунь”¹⁸⁴, “Під старими соснами”¹⁸⁵, “Бій тарантулів”¹⁸⁶, тощо. Писав він і спогади. Частина їх видруковано¹⁸⁷.

М.Слабченко був знавцем літератури, музики й театру та й взагалі мав вишуканий смак. Його перу належить декілька мовознавчих літературних (історичного, критичного та публіцистичного характеру) розвідок та нарисів, оглядів мистецького життя, театральних рецензій - скажімо, на гастролі в Одесі очолюваного Л.Курбасом “Молодого театру”¹⁸⁸. В 1920-і роки він уважно стежив за літературним процесом, віддаючи перевагу неокласикам. Ось як охарактеризував вчений поезію М.Зерова в своєму щоденнику “Зеров якийсь аристократ в нашій літературі: такого бездоганного стилю як в нього та ще в Рильського я просто не знаю”¹⁸⁹. В світлі вищенаведеного не дивним є активна участь Михайла Єлисейовича в розбудові Одеського Театрального інституту ім. М.Л.Кропивницького¹⁹⁰.

Вченому були притаманні ліризм і виразливість, небайдуже й щире серце, спостережливість, простота і товарискість, дотепність і почуття гумору і взагалі “радісне й одверте сприймання життя і людей”¹⁹¹. На наш погляд, найбільш характерна риса Михайла Єлисейовича - радісне й одверте

сприймання життя і людей. Про це яскраво свідчить і щоденник вченого: “Люблю я Пушкіна, - занотував М.Слабченко 11 лютого 1927 р., - як світового поета і як людину. Гарячий він був, але й отходчий. А саме дороге, що безпосередності в нього було без кінця, завдяки чому був як на ладоні”¹⁹². Часом таке сприйняття життя відривало вченого від життєвих реалій і він вдавався до фантазій.¹⁹³

Безперечно, ця видатна людина мала неабиякий вплив на оточення. “Згадую академіка Михайла Єлисейовича Слабченка, - писав письменник-емігрант О.Семененко, - цього блискучого і вулканічного одесита”¹⁹⁴. Вміння “зачаровувати” людей відмітила й Н.Полонська-Василенко. “Лекції читав він просто чудово - жваво і краще, ніж писав”, - веде вона далі¹⁹⁵. Л.Лавриненко свідчить: “Ми всі вчилися в нього добра і краси, розуму і справедливості.”¹⁹⁶ Палкий, пристрасний темперамент, захоплене ставлення до життя М.Слабченка зачаровували оточуючих.¹⁹⁷

М.Слабченко любив людей і багато робив добра. Це і допомога бідним студентам, і вболівання за долю своїх колег, і захист скривджених. Михайло Єлисейович багато уваги приділяв індивідуальній роботі зі студентами й аспірантами - давав численні консультації, спілкувався з учнями в неформальній обстановці, взагалі виконував роль старшого товариша для своїх учнів. Показово й те, що з роками, після Соловків і тяжких особистих втрат, він не озлобився душею. “Він був дружній та сповнений любові до своїх учнів, - пише Я.Радзейовський. - Особливо цікавився тими, хто багато пережив в житті, хто був на фронті або робив фізично”¹⁹⁸. В його вчинках є багато прикладів надзвичайного благородства, навіть самопожертви в ім'я України, правди і науки.

Так, М.Слабченко щиро допомагав студентам і друзям, вступався за скривджених, не рахуючись з наслідками для себе. Досить згадати його протест проти “пролетаризації” вузів в 1924р., відмову засудити “ді” М.Василенка в 1924 р. і С.Єфремова в 1928 р. тощо

Вдачі М.Слабченка була властива якась одержимість, особливо в становленні до наукової творчості і науково-педагогічної діяльності. Він вимагав багато і від себе, і від інших. А.Лавриненко відмічала, що “...ні кар'єра, ні марнословство, ні матеріальний добробут не були метою його життя, а жертвна відданість науці. В ім'я науки - самозречення. Наука - сама святість, постійний щоденний пошук, іноді важка мука... поза науковою роботою не було для нього нічого”¹⁹⁹.

Втім, такі здібності певним чином і заважали Михайлу Єлисейовичу. Адже він прагнув реалізувати весь свій різнобічний потенціал і тому змушений був все своє життя поспішати, братися за багато справ і - зрозуміло - далеко не все з розпочатого доводилося до логічного завершення. В цьому плані характерну рису підмітила спостережлива і розумна Наталя Полонська-Василенко: “...навіть годинник Михайла Єлисейовича, наче повторюючи хазяїна, завжди поспішав”²⁰⁰. За свідченням сучасників, і ходив М.Слабченко швидко²⁰¹. Холерик, за зовнішньою грубістю Михайло Єлисейович прагнув приховати романтизм і ліризм, своє безпосереднє сприйняття оточуючої дійсності. Нам сьогодні добре зрозуміло, що оточуюча дійсність в перші двадцять років нашого століття для українського патріота була далеко не ідеальною, і тому він часто нервував, багато палив, періоди енергійної діяльності змінювались в нього апатією, коли він нічого не робив і намагався не виходити з дому.

Сьогодні, уникаючи чорно-білого світосприймання, ми розуміємо непрості життєві шляхи видатних людей, до числа яких належить і наш герой, за всіх історичних епох та політичних режимів. Тому часом важко, а то і неможливо (якщо це потрібно взагалі), дати однозначну оцінку характеру і діям Михайла Єлисейовича. Сам М.Слабченко розумів складності свого характеру, що є ще одним свідомством сильної волі вченого. “На вдачу я запальний, різкий, прямолінійний й не виношу брехні, - зазначав він в автобіографії, - насмішливий, гострий на язик і недовірливий, не виношу “общих мест”, стараюсь йти своїм шляхом і говорити чужі слова не люблю”²⁰².

Надзвичайно амбітного, саркастично-в'їдливого, впертого, не допускаючого поруч себе реальної або удаваної конкуренції, Михайла Єлисейовича досить стримано сприймало оточення. Сам Михайло Слабченко з цього приводу в анкеті 1925 р. записав: “...товаришами по праці в ІНО я, уви, не любим”, але безпідставно вважав це проявом лише заздрості²⁰³.

Заради об'єктивності зазначимо, що Михайло Єлисейович не був ідеальним героєм. Він заради кар'єри плазував перед впливовими людьми науки і шукав у них підтримки, у боротьбі з суперниками не завжди був лицарем, йому були притаманні настороженість і пошук особистих ворогів, віра в чутки та плітки. Так, на вимогу свого покровителя академіка Д.Багалія він дав схвальний відгук на праці історика-марксиста М.Яворського при наданні останньому докторського ступеню, хоча вважав його “невігласом”, виступив зряддям влади у погромі установ М.Грушевського²⁰⁴.

Ці вчинки, попри зрозуміле врахування особливостей положення української інтелігенції в 1920-і роки, не прикрашають Михайла Єлисейовича. Наголосимо, що ці компроміси із совістю не принесли користі ні українській науці, ні самому академіку.

Отже, без урахування всієї складності і неоднозначності вдачі академіка не можна дати об'єктивну характеристику його життя і творчості.

В студентські ж роки Михайло Слабченко зав'язує контакти з провідними вченими-україністами. Приміром, в 1907 р. він познайомився в Харкові з відомим філологом і етнологом М.Сумцовим, якого студент правник зацікавив добрим знанням фольклору Степової України²⁰⁵. Завдяки цьому знайомству була надрукована невеличка розвідка М.Слабченка про еволюцію ставлення П.Куліша до творчості Т.Шевченка, зроблена на основі аналізу знайдених в одеському архіві листів П.Куліша до поета з Херсонщини О.Я.Остапенко-Біленка²⁰⁶.

В Харкові він познайомився із своїм майбутнім патроном Д.Багалієм, знавцем історії селянства Лівобережної України В.Барвінським, відомим архівістом Є.Івановим.

В цей же період через О.Грушевського, який працював у Новоросійському університеті в 1907/1908 навчальному році студент-правник познайомився з секретарем Історичної секції Українського наукового товариства (УНТ) у Києві А.Яковлевим, а потім і з М.Грушевським²⁰⁷. Влітку 1909 р. Слабченко написав розвідку "Карання по справній книзі Прилуцького полку" і надіслав її до історичної секції УНТ. Стаття сподобалась М.Грушевському, і між ними зав'язалося листування. М.Грушевський погодився видрукувати в "Записках УНТ" доповнену і дещо перероблену медальну працю М.Слабченка українською мовою під назвою "Полковий устрій і управа Гетьманщини XVII-XVIII ст.", і запропонував йому стати постійним оглядачем літератури з історії та філософії права в "Записках УНТ"²⁰⁸. Михайло з радістю погодився, підготував критичний нарис на працю Польде з історії кодифікації місцевих прав в Росії і почав збирати матеріал для статті про юридичний аспект в працях Т.Шевченка. Але раптово з ініціативи М.Грушевського усі стосунки були розірвані, а стаття "Карання по справній книзі Прилуцького полку" не була надрукована²⁰⁹. Цей епізод визначив взаємне недоброзичливе, а то й вороже ставлення вчених один до одного в наступні роки, що, зрозуміло, не прикрашає обох українських академіків.

Пробував свої сили студент М.Слабченко і в політиці. Після деяких хитань між різними партіями соціал-демократичного спрямування він зупинився в 1904 р. на РУП, а потім став членом УСДРП (в її лавах він перебував до 1918р.), де і познайомився з В.Чеховським. В студентські роки формуються і національно-демократичні погляди вченого. Він товаришує з відомими в майбутньому політиком А.Ніковським, істориком П.Клепацьким, педагогом та філософом М.Гордієвським, бере участь в студентській "Громаді", складає проект заснування в університеті 4-х українознавчих кафедр (його довелося реалізувати самому автору в 1920-і роки), бере участь в роботі українських культурно-освітніх закладів - "Просвіти", "Української хати"²¹⁰.

Найповніше громадська активність і громадська позиція студента-правника виявились в його роботі в одеській "Просвіті" в 1906-1910 рр. Так, він з успіхом читає наукові реферати з історії держави і права України - "Адміністративний лад на Україні XVII-XVIII ст." і "Судовий лад на Україні в XVII-XVIII ст." Резонанс від цього був настільки значним, що влада заборонила подальші виступи, в т.ч. цікавий реферат "До історії кодифікації українського права". Михайло зрозумів, що саме його наукові студії набагато більше, ніж політична діяльність, збуджують національну свідомість, служать українській справі.

В "Просвіті" Михайло Слабченко набув чималий досвід організації культурно-освітньої справи і видавничої діяльності - бере участь у виданні газет, займається підготовкою шкільних програм та документів для відкриття української школи, завідує архівом і музеєм, його обирають до Виконавчого комітету, завдяки знайомству з визначними діячами українського руху (М.Комаров, С.Шелухін, І.Липа, І.Луценко, М.Аркас тощо) прискорюється його формування як особистості, розробляє плани організації та діяльності наукової секції тощо²¹¹. Закриття одеської "Просвіти" в 1909 р. привело до створення на її базі "Українського клубу", проте, через закордонне відродження в ньому Михайлу довго попрацювати не довелося.

На наш погляд, політична і громадська діяльність Михайла Єлисейовича, передусім в "Просвіті", мали неабияке значення в його подальшій долі в двох відношеннях. По-перше, це мало значне, а в деяких відношеннях і вирішальне, значення для складання світогляду і громадсько-політичних переконань молодого історика-юриста, в цій діяльності він набув чималий досвід організаторської, культурно-освітньої і журналістської роботи, завів знайомства з чільними діячами українського руху. По-друге, участь в практичній діяльності щодо створення українських бібліотек, шкіл,

книгарень, виступи з науковими рефератами тощо, остаточно переконали М.Слабченка в тому, що культурно-освітня та наукова праця набагато корисніші для України, ніж суто політична діяльність. Крім того, культурно-освітня діяльність порівняно з політичною боротьбою була більш безпечною. Адже не випадково Михайло, надіславши в 1909 р. 50 крб. на створення Української академії наук, просив не повідомляти в пресі своє прізвище через небезпеку переслідувань²¹². Таким чином, М.Слабченко в студентські роки, за власним висловом, “активної участі в революції не приймав”, оскільки вже в ці роки “мріяв займатися чистою наукою”²¹³.

В 1910 р. М.Слабченко закінчив юридичний факультет Новоросійського університету порівняно дорослою людиною, молодим науковцем з практично зформованим світоглядом, громадсько-політичними і життєвими переконаннями. Перед ним відкрився шлях в науку, саме наука була його найбільш палкою мрією. З того часу і до останніх хвилин земного шляху наукова діяльність стала основним сенсом його життя. Неабиякі успіхи в навчанні і дослідницькій діяльності та бажання професора І.Линниченка залишити здібного науковця на кафедрі сприяли мріям Михайла.

2. Буремне десятиліття. Війни і революції в житті М.Слабченка (1911-1920)

Отримавши по закінченню університету ступінь кандидата права М.Слабченко був залишений при кафедрі російської історії І.Линниченка для підготовки до професорського звання, але спочатку без грошового утримання. Тому молодий кандидат був змушений працювати викладачем приватної гімназії Ковриги, в редакції “Южно-Русского мелиоративного бюлетеня”, хронікером “Одеського листка”, давати приватні уроки. Він здобуває чималий авторитет в журналістських колах Одеси як здібний журналіст.

Одночасно він продовжує свої наукові студії. Пише невеличку розвідку з історії наполеонівських війн “Албанський полк на службі Наполеона I”, в 1911р., стає членом заснованого І.Линниченком Одеського бібліографічного товариства, в складі якого перебував до його закриття Радянською владою в 1922 р. В товаристві на відміну від інших інституцій Одеси - університету і Товариства історії та старожитностей - все ж таки певним чином жевріло українознавство. Протягом 1911-1914 рр. М.Слабченко неодноразово виступав в товаристві з цікавими бібліографічними та історіографічними оглядами, подав низку розгорнутих рецензій на вітчизняні і закордонні новинки. Частина з його виступів була видрукована в “Известиях” товариства. Приміром, в 1911 р. шляхом аналізу судового устрою Московщини XVII ст. М.Слабченко дійшов висновку, що це була поліцейська держава і це негативно впливало на положення України-Гетьманщини в її складі²¹⁴. В 1910-1911 рр., він підготував і видрукував нову монографію “Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.” Її написано на основі решток матеріалу, що залишився від праці “Малорусский полк” з додаванням дещо нового, переважно архівного. Структурно праця складається з окремих п’яти нарисів про окремі аспекти юридичної історії України - про порядок ведення судового процесу в першій половині XVIII ст., систему покарань на Гетьманщині XVII-XVIII ст., *causes hobilis* (рятування засуджених через одруження), про договори на Правобережжі XVIII ст. і про сябрів.

Особливо цікавим виявився другий нарис, в якому шляхом студювання нового матеріалу, знайденого в Харківському історичному архіві і рукописній збірці бібліотеки Київського університету, докладно простежено систему та види судових покарань в Гетьманщині. Аналіз цієї праці засвідчує, що молодий науковець істотно просунувся вперед у засвоєнні соціологічного методу, а його спроби пояснити особливості правового устрою певними рисами соціально-економічного розвитку Гетьманщини в більшості випадків виглядають доволі переконливими. Про зростання дослідницького потенціалу М.Слабченка свідчить і перша його спроба подати власну періодизацію історії Гетьманщини²¹⁵.

Ця монографія М.Слабченка через значний обсяг оригінального і добре скомпанованого фактичного матеріалу зберегла певне наукове значення, про що свідчить її використання радянськими і сучасними дослідниками історії держави і права України (система і види покарань, порядок і організація судочинства, система виконання судових вироків тощо)²¹⁶.

Після довгих клопотань І.Линниченка М.Слабченко дістав стипендію і навіть влітку 1911 р. був відряджений для поглиблення знань і вивчення західноєвропейських теорій історії і права до Парижа²¹⁷. Тут він слухає лекції в Сарбоні та її Ecole de Droit (школі права), удосконалює знання іноземних мов, уважно вивчає систему вищої освіти, підготовки наукової молоді та організації

наукових досліджень. Набутий досвід згодом було використано М.Слабченком в науково-педагогічній та науково-організаційній роботі. Разом з тим він досить критично ставився до європейського досвіду.

Допитливий стипендіат уважно приглядався до громадсько-політичного життя Франції, завів знайомства в середовищі російських і українських політичних емігрантів. Але бібліотеки і архіви приваблювали його набагато більше.

В серпні 1912 р. М.Слабченка достроково було відкликано з Парижа і призвано до армії. Протягом року він служив в учбовій команді 60-го Замостського полку і скінчив школу прапорщиків.

Після демобілізації він позбувся стипендії і знову був змушений заробляти на життя приватними уроками, працею в державному контролі тощо. Але головне місце в його житті продовжувала займати наукова праця. Він пише низку публікацій до вітчизняних та закордонних часописів і збірників, в тому числі монографічні розвідки про джерела з історії Гетьманщини²¹⁸, наполегливо працює в архіві колишнього Новоросійського і Бесарабського генерал-губернатора, виступає на сторінках “Записок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові”, вступає в наукову дискусію з М.Василенком про політичний статус і соціально-економічний устрій Гетьманщини²¹⁹, відвідує засідання Бібліографічного товариства тощо.

Серед видрукованих розвідок заслуговує на увагу невеличка розвідка про вшанування харківського вченого Д.Міллера, якого Михайло Єлисейович вважав одним із перших істориків українського права²²⁰. В німецькому часописі “Журнал східноєвропейської історії” одеський науковець видрукував оглядову розвідку про Переяславську угоду²²¹. В ній проаналізовано погляди на цю подію М.Грушевського, А.Скальковського, Д.Яворницького, М.Костомарова та інших визначних українських істориків та подано в розгорнутому вигляді свою оцінку положення України-Гетьманщини в складі Московської держави в XVII ст., висловлену в праці “Малороссийский полк”. Зрозуміло, що ця стаття як і розвідка, присвячена 170 - річчю “Прав, по которым судится малороссийский народ”, в якій йдеться про оригінальність українського права Гетьманщини, не могли за тих умов з’явитися в Росії²²². Водночас він напружено готується до магістерських іспитів, мріє про працю в університеті. Проте, цим мріям не судилося збутися. З початком першої світової війни молодий науковець опинився в лавах піхоти на передовій, а замість давніх манускриптів взяв у руки гвинтівку. Він воював на Західному і Південно-Західному фронтах у складі 166-го Рівненського полку, брав участь у численних боях, займав посади півротного, ротного, начальника команди зв’язку, завідуючого відділу штабу по збиранню військово-історичних матеріалів в 2-й та 4-й арміях, був поранений і контужений, отримав нагороди і звання капітана²²³.

В перервах між боями малював, писав оповідання, читав наукові новинки, які надсилав І.Линиченку, і писав наукові замітки, частина з яких була опублікована за допомогою того ж Івана Андрійовича і мала характерні для Михайла Єлисейовича ремарки типу “Позиція на р.Щ.” чи “Бивак под ***”. З них цікава замітка з генеології шляхетських родів Красовських і Громашівських, яка свідчить про широту творчого діапазону вченого. В подальші часи М.Слабченко до генеології більше не звертався²²⁴. На жаль, більшість з написаних на фронті заміток, зокрема про галицькі приятельства (як доповідь була виголошена під час відпустки в 1915 р. в Бібліографічному товаристві), не були видруковані²²⁵.

Війна дуже скоро зробила з М.Слабченка свідомого її противника. 14 грудня 1914 р., вже після перших боїв, він писав І.Линиченку: “Вы мой дорогой учитель, бесконечно правы были, когда говорили со мной в последний раз, что война - ужас. Я не трус, но состояние перед боем и после боя такое, что не поддается описанию. И какой прелестью повита прежняя мирная жизнь²²⁶”. Тугою за мирним життям проникнуті і писані ним новели. З цих часів Михайло Єлисейович став переконаним пацифістом і завжди таврував насильницькі, терористичні дії будь-якого політичного режиму.

Лютнева революція викликала бурхливі події в армії і капітан М.Слабченко бере в них участь в складі військових, в т.ч. українських, рад²²⁷. М.Слабченко мріє про службу в Одесі, що створило б умови для складання магістерських іспитів і викладання історії українського права. Але він натомість влітку 1917 р. стає слухачем Військово-юридичної академії в Петрограді, поновлює діяльність в складі УСДРП. В січні 1918 р. академію було зачинено, і Михайло Єлисейович нарешті повернувся додому, в рідну Одесу²²⁸.

Усією душею привітавши Лютневу революцію і повалення царату, він разом з тим вважав її незавершеною через збереження “єдиної-неділимої” Росії. М.Слабченко, як і більшість української і російської інтелігенції, вороже зустрів Жовтневий переворот, але вважав головним ворогом

незалежності України не більшовиків, а російських шовіністів. Революційні події 1917-1918 рр. М.Слабченко оцінював у ракурсі вирішення українського питання і здобуття незалежності Україною. Михайло Єлисейович обстоював демократичну, на засадах програмних положень західноєвропейської соціал-демократії, соборну Україну.

Саме з урахуванням цього він оцінював дії більшовиків і Української Центральної Ради. Так, йому були близькі рішучі дії прихильників В.Леніна, їх завзятість і целеспрямованість. Одночасно він рішуче засуджував антиукраїнську політику більшовиків, їх силові і брутальні методи утвердження своєї влади. Зокрема, дії Червоної армії взимку 1917-1918 років він оцінював як окупацію України і обурювався антиукраїнським терором і муравйовщиною. Поширення ж серед неосвідченого населення соціалістичних ідей він пояснював наївною вірою в світле майбутнє і аж ніяк не свідомим розумінням суті соціалізму. До того ж, за його глибоким переконанням, з огляду на недостатній культурний рівень переважної більшості населення Російської імперії гасла соціалізму могли висувати лише політичні авантюристи.

Розсудливо-помірковано ставився Михайло Єлисейович і до політики Центральної Ради.

Незаперечно підтримуючи проголошення УНР і незалежності України, він також прихильно ставився до демократизму Центральної Ради, особливо порівняно з діями більшовиків. Імпонували йому протидія вузьколобому націоналізму і обстоювання інтересів різних національних груп населення України, підтримка автокефалії української православної церкви. Разом з тим Михайло Єлисейович обурювався відсутністю в діях Центральної Ради послідовності і наполегливості в створенні та обстоюванні української державності, і робив висновок, що це “організація лиялих душ і сентиментів”, “праздноболтающий” орган і досить скептично оцінював М.Грушевського як політика²²⁹.

Підробляючи в газетах, М.Слабченко був змушений визначитись політично. Займаючи лівоцентристські позиції, він співпрацює у революційних газетах, викладає в соціалістичній “Просвіті” трудове право, працює в правовому і військовому відділах виконкому міської Ради, зав’язує контакти з більшовиками, пориває з УСДРП і до осені 1918 р. перебуває в складі лівої фракції УПСР. Проте антиукраїнський терор, розв’язаний М.Муравйовим, і великодержавницькі настрої одеських більшовиків досить скоро “охолодили більшовицькі пориви” М.Слабченка. Про політичні переконання Михайла Єлисейовича часів української держави П.Скоропадського свідчать його численні публікації в українській газеті “Вільне життя” в 1918 р.²³⁰, яку видавала “Соціалістична Просвіта”. Хоча газета відбила погляди українських еседеків та есерів, її з повним правом можна визначити як загальнодемократичну українську газету.

В газеті Михайло Єлисейович опублікував декілька своїх художніх новел та оповідань, вмістив низку статей і некрологів, присвячених українським громадським діячам²³¹, рецензії на праці Д.Багалія “Історія Слободської України” і “Печатки на Україні XVII в.”²³²

Але головну частину його писань займають численні публіцистичні статті з актуальних питань тодішнього життя України, в яких переважно оцінюються закони і дії П.Скоропадського з урахуванням історичного досвіду Гетьманщини XVII-XVIII ст. М.Слабченко виступає проти гетьманського уряду (“...закони Скоропадського устанавлять царську владу на Україні”), інтервентів та ура-патріотів і послідовно обстоює незалежну соборну Україну, соціалістичну еволюцію суспільства шляхом реформ. Його публікації визначались аргументованістю, дотепністю, в’їдливістю і надзвичайною гостротою та запальністю. І хоча Михайло Єлисейович підписував свої публіцистичні статті псевдонімами та криптонімами (Ляшок, М.Дейнека тощо), гетьманська цензура робила в них численні купюри і врешті притягла його до суду за нападки на владу²³³.

Викликає повагу засудження М.Слабченком політичного терору. Приміром, вбивство Г.Ейхгорна було кваліфіковано ним як “дике і зле”, сумував він і з приводу мученицької кончини Миколи II і гаряче виступав лише за мирне, цивілізоване вирішення політичних непорозумінь²³⁴.

Не втратила своєї актуальності і платформа вченого з питань судової реформи в Україні: за умов панування обивательської психології треба мати централізовану судову систему, гуманізувати пенітарну систему, запровадити суд присяжних та виборність суддів²³⁵.

Позиція М.Слабченка в національному питанні була стримана, зважена, спрямована на співробітництво всіх народів України. Послідовно боровся Михайло Єлисейович за демократичне вирішення національного питання і наголошував: “Російські соціалісти всяких марок, напрямків і взагалі російські інтелігенти...прогавили російську революцію і прогавили головне через те, що хотіли зберегти єдину-неділиму”²³⁶.

Разом з тим, по відношенню до російської інтелігенції і взагалі до Росії і російської культури М.Слабченко займав виражену демократичну позицію, підкреслюючи значення російської інтелігенції: "...російська інтелігенція - краший цвіт всього того, що могли дати народи Росії. Вона дійсно надзвичайно велика, навіть свята...Блискучий ряд любих імен однаково близький і дорогий серцю і великоруса, і українця, і білоруса і взагалі всіх...хто більш-менш володіє російською мовою"²³⁷.

Для побудови незалежної демократичної України, за Слабченком, треба підняти свідомість народу, скинути П.Скоропадського, ізолювати зрусифіковані політичні сили і створити пристойні умови для вільного розвитку всіх народів, що мешкають в Україні. Не відкидаючи значимість інших чинників суспільного розвитку в роки змагань за національну незалежність, Михайло Слабченко головну роль надавав національному фактору. На його думку, Жовтень тільки зірвав пута неволі з народів Росії, але дійсної волі не дав. Більшовики - "соціалістичне сміття", за його висловом, "...замість того, щоб допомагати народам Росії стати на власні ноги, почали з якоюсь сатанинською запеклістю робити всякі соціалістичні експерименти, роз'єднувати людність, вносити між неї розбрат, непорозуміння, ненависть ..." ²³⁸.

В своїх статтях, опублікованих в кооперативних часописах, Михайло Єлисейович пропагує ідеї кооперації, висвітлює історію української кооперації ²³⁹. Він обстоює тезу про те, що без української кооперації не можливе культурне і національне відродження українського народу, а історія української кооперації є одночасно і історією української культури і українського національного відродження.

Отже, підсумуємо діяльність Слабченка-публіциста з огляду на те, що по-перше в 1920-і роки він на цю стежу практично не ступав і, по-друге, 1918-1919 роки були, "зоряним часом" вченого в цій іпостасі.

Насамперед вражає титанічна працездатність - за 1918-1919 роки з під його пера вийшло 178 публікацій, в т.ч., в 1918 р. - 125 і в 1919 р. - 50. Безумовно, це далеко не повний перелік - частина псевдонімів і криптонімів Михайла Єлисейовича не ідентифікована остаточно та й не вся періодика тих буремних часів дійшла до нас.

А якщо врахувати в який час це робилось - громадянська війна, зміна влад, військова цензура, закриття газет тощо, то працездатність майже фантастична! Не забуваємо й про те, що крім журналістських справ Михайло Єлисейович в цей час займався й іншим - утікав чи перебував під арештами, викладав в реальному училищі та гімназії, приймав активну участь в справах освітянських, працював постійним членом редколегії та 2 місяця в 1918 р. редактором газети, та й кінець кінцем дбав про свою родину. І попри все це практично щоденно він публікувався.

Слабченку публіцисту притаманні пристрасність, принциповість, палкий патріотизм, послідовний демократизм, талант публіциста, влучне слово, наукова відточеність оцінок, органічне поєднання публіцистики з наукою (чи може використання досягнень історії України та історії держави і права) України при аналізі тогочасних соціально-політичних реалій, гостра полемічність, широка проблематика виступів. В публіцистиці 1918-1919 рр. Михайло Єлисейович чітко висловив свої суспільно-політичні погляди, своє бачення минулого й майбутнього України²⁴¹. І хоча за це зазнавав репресій і нагінок, але все ж таки висловив! Ні до, ні після цих років доля такої можливості Слабченку більш не надавала.

Найбільше висловлювався Михайло Єлисейович щодо шляхів боротьби за незалежність України, розбудови демократичної української державності, науки, культури, освіти і свідомості українського народу.

Важливо, з огляду на його подальші наукові праці, оцінити ставлення М.Слабченка до марксизму. Він позитивно оцінював К.Маркса як вченого, доброзичливо ставився до соціології марксизму, нарешті довгий час був соціал-демократом. Але ось до більшовиків, до їх ідеї світової пролетарської революції, до більшовицької стратегії та тактики взагалі й конкретно в національному питанні відносився вкрай негативно. Хоча він і недооцінив їх справжньої сили - та хіба тільки він?

В публіцистиці також виявився Слабченко - військовий, який вправно, з історичними екскурсами та паралелями, аналізував хід військових дій у Першій світовій та громадянських війнах. Любив Михайло Єлисейович військову історію, присвятив їй декілька спеціальних розвідок і розділів у великих працях, мріяв у 1930 р., у в'язниці, написати військову історію України. Але ці мрії так і залишились мріями.

В 1918-1919 рр. М.Слабченко брав активну участь в освітянському русі, перебуваючи на чолі спілки вчителів - організації українських шкіл, відкритті спеціальної книгарні, проведенні влітку 1918 р.

курсів з українознавства (читані самим Михайлом Єлисейовичем курси були опубліковані)²⁴², сам вчителював в середніх закладах.

На освітянській ниві співробітничав Михайло Єлисейович із Радянською владою, працюючи в комісії по реорганізації вищої школи та у секретаріаті національних справ міськради²⁴³.

З кінця 1918 р. і до остаточного встановлення радянської влади в середині 1920 р. влади в Одесі змінювались з калейдоскопічною швидкістю. Демократичні переконання вченого не влаштували жодну з них. Тому-то вчений за дезертирство з білої та червоної армії притягається до відповідальності, випадково уникає більш серйозних, ніж арешти, непорозумінь з гетьманською вартою, ЧК і контррозвідкою білих.

З квітня 1919 р. він зближується з боротьбистами і співробітничав в їх газеті, за денікінщини - друкується в українській пресі і допомагає більшовикам. Та після тимчасового встановлення в 1919 р. в Одесі Радянської влади шляхи вченого з більшовиками знов розійшлися. Він підписав складений боротьбистом М.Гордієвським "Відкритий лист" з критикою більшовицької політики в українському питанні.

М.Слабченко обурювався політикою тодішніх партій і остаточно відійшов від політичної діяльності. Він зневірився в тодішній політиці, на його думку цивілізованої й реалістичної програми розбудови незалежної демократичної України ніяка політична сила не пропонувала. Здібний вчений остаточно вирішив присвятити себе науці та вищій школі.

В 1918-1920 р.р. помітно зростає авторитет М.Слабченка як українського громадського діяча і науковця. Його обирають доцентом Київського і Кам'янець-Подільського українських університетів, пропонують впливові посади в секретаріаті УСДРП та Директорії, запрошують до Української Академії наук редактором видання пам'ятників історії українського права²⁴⁴. Проте жодним з цих запрошень він не скористався через війну, любов до рідної Одеси і скептичне ставлення до кар'єри професійного політика.

В бурхливі і трагічні роки революцій, громадянської війни та національно-визвольних змагань не полишав Михайло Єлисейович і наукової праці. В 1918 р. він спробував реалізувати свої студентські мрії про створення в Одесі осередку українознавства. Але створене Українське наукове товариство через війну провело лише три засідання і фактично не розгорнуло практичної діяльності. Зміг видрукувати Михайло Єлисейович і два ґрунтовні підручника з історії українського права. Так, книга "Центральные учреждения Украины ХУІІ-ХУІІІ ст.", хоча це був стислий конспект лекційного курсу, написана на підставі аналізу значного матеріалу. Вона незаперечно засвідчила хист автора до широких узагальнень, вміння писати навчальні посібники. В цій роботі М.Слабченко показав соціальний характер Гетьманщини, проаналізував структуру і функції її центральних установ, образно змалював політичний та економічний лад козацької держави. З вад праці слід вказати на деяке перебільшення злагоженості бюрократичної машини Гетьманщини і помилкове твердження про тотожність сталінської і генеральної рад²⁴⁵.

Навчальний посібник "Судівництво на Україні ХУІІ-ХУІІІ ст." був по суті першим в історії підручником з історії держави і права України. Сам предмет історії українського права як окремої дисципліни, а не частки чи-то російського, чи польського й литовського права, М.Слабченко і О.Малиновський почали викладати практично одночасно. Та й сам факт публікації книги вченого в "Культурно-історичній бібліотеці", що видавалася харківським видавництвом "Союз" під редакцією Д.Багалія, поруч з працями таких славетних українознавців як Д.Багалій, О.Єфименко і М.Сумцов, свідчить про визнання науковою громадськістю праць М.Слабченка.

В праці є досить докладний виклад соціологічної методики в розумінні самого Михайла Єлисейовича, на основі якої написані його праці 1918-1919 р.р. Нарешті, за принципами викладу історії України і характером висновків та узагальнень цю працю можемо віднести до державницького напрямку української історіографії.

В 1920 р. М.Слабченко почав працювати приват-доцентом на кафедрі російської історії Одеського університету, став членом профспілки, всіляко намагався створити і перед владою, і перед громадськістю свій новий імідж аполітичної людини. Хоча зробити це гарячому вченому було нелегко і, незважаючи на доволі обережну поведінку, все ж таки не вдалося.

В 1920 р. закінчилась громадянська війна і закінчилось буремне десятиліття в житті Михайла Слабченка. Збагачений науковим і життєвим досвідом молодий вчений знов став за університетську кафедру, сів за робочий стіл в бібліотеці, архіві, квартирі.

Михайло Слабченко, як і значна частина української інтелігенції, в 1918-1920 р.р. не брав участі у збройній боротьбі, а лише в політичних баталіях. Він уособлював ті значні кола української

інтелігенції, що підтримували ідею самовизначення України і виступали в цілому проти Радянської влади. Проте, вчений досить рано усвідомив, що перемога більшовиків неминуча, і вже в 1920 р. став на шлях умовного і поміркованого співробітництва з більшовицьким режимом. Звичайно, це співробітництво ускладнювалося відгомонами політичної боротьби, звинуваченнями його з боку влади у “буржуазному” минулому, “українському буржуазному націоналізмі”, протидії диктатурі пролетаріата тощо. Так, навіть у 1929 р. після обрання Михайла Єлисейовича академіком партосередок Одеського ІНО вважав, що йому з комуністами не по дорозі²⁴⁶. Тому М.Слабченко відходить від політики і повністю присвячує своє життя науці, освіті і культурі. Проте, в наскрізь політизованій тоталітарній державі, якою стала в 1920-ті роки СРСР, це було неможливо і політика нищівним катком пройшла по його долі.

Розділ III

ТВОРЧИЙ ЗЛІТ НА ХВИЛІ УКРАЇНІЗАЦІЇ

1. Пошук свого місця в радянській дійсності.

В 1920-ті роки відбувалась дуже складна і суперечлива, але в загальних рисах типова для частини старої української інтелігенції, еволюція психології і певним чином політичних переконань Михайла Єлисейовича. Показово, що в його кімнаті висіли портрети К.Маркса і Т.Шевченка, що свідчило про прагнення вченого сполучити інтереси України з марксизмом. Взагалі ж його політичні переконання залишались доволі суперечливими й еkleктичними. Приблизно до кінця 1923 р. він був приголомшений перемогою більшовиків і поразкою змагань за незалежність України, страхіттям голоду 1921-1923 р.р., який він закономірно закидав більшовицькій продрозверстці. До цього додалися більшовицький терор проти “буржуазної” інтелігенції, висилка з Одеси групи професорів в 1922 р., репресії проти небільшовицьких партій, розгром Просвіти і арешт групи українських діячів Одеси. Розруха скрізь була страшена, але в Одесі вона набула небачених розмірів, перетворившись в небачену руїну. Приміром, якщо в 1914 р. населення міста становило 669 тис. мешканців, в 1920 р. - 429 тис., а в 1923 р. - лише 324 тис., тобто скоротилось за 10 років більше ніж вдвічі²⁴⁷.

Всі ці події мали безпосереднє відношення до долі М.Слабченка. Він був змушений буквально бігати по всій Одесі в пошуках шматка хліба для врятування себе і родини від голодної смерті. Це його, як капітана царської армії, прийняли на роботу лише після реєстрації в ЧК, це його, ті ж чекисти арештували в 1922 р. і мали намір вислати з міста в 1924р.²⁴⁸. Це йому доводилось, при заповненні численних анкет і автобіографій, старанно приховувати свою колишню громадсько-політичну діяльність, якою він пишався. Шанобливого, гонористого вченого гнітило і засмучувало почуття страху і неповноцінності, яке намагалась прищепити інтелігенції радянська влада. Адже особи з багато меншими революційними заслугами, а то і просто пройдисвіти з числа комуністів й комсомольців, користувались чималими пільгами, а він був змушений відчайдушно боротись за своє місце у житті і науці.

Михайло Єлисейович залишався для влади людиною підозрілою, йому не довіряли брати участь у важливих в політичному відношенні справах, намагались обмежити його вплив тощо, що входить складовими елементами у поняття “політично неблагонадійна особа”.

Так, він знаходився під пильним оком ГПУ. Як свідчать документи, його листування перлюструвалось, про науково-педагогічну, науково-організаційну і громадську діяльність вченого доносили таємні агенти. Лише під загрозою зриву підготовки матеріалів з історії України для “Большой Советской энциклопедии” відділ друку ЦК КП(б)У у травні 1927 р. погодився ввести М.Грушевського та М.Слабченка до групи авторів, хоча їм так і не прийшлося писати для “БСЭ”. Показово і те, що ані М.Грушевського, ані М.Слабченка не без втручання ЦК КП(б)У “не пустили” влітку 1928 р. на VI Міжнародний конгрес істориків до Норвегії. Цей перелік можна продовжити. До цих політичних перешкод (а їх “природу” Михайло Єлисейович чітко усвідомлював - мав вже досвід) додалися сімейні труднощі і нервові захворювання. Все це посилювало деякі негативні риси характеру Михайла Єлисейовича - амбітність, намагання заручитись підтримкою впливових осіб тощо.

Зрозуміло, що М.Слабченко був змушений піти на співробітництво з Радянською владою, був змушений певним чином діяти всупереч своїм переконанням. Разом з тим, він в цілому зміг

зберегти свою особистість, бо його мораль та почуття власної гідності не дозволили перейти певну межу втрати власного обличчя. Підтримку, яку Михайло Слабченко довго шукав, він знайшов не у нової влади, а серед тих представників старої інтелігенції, що могли забезпечити надійний тил у науковій та культурно-освітній роботі. Це його надійний опікун академік Д.Багалій (в 1920-ті роки він займав численні посади в Наркоматі освіти, профспілках, Укрцентрархіві, ВУАН і взагалі був у фаворі) і, певним чином, керівники ВУАН - академіки А.Кримський і С.Єфремов. Але все ж таки стан душі М.Слабченка нагадував летаргічний сон, з якого його вивела українізація. Саме в ній він побачив можливість самореалізації як вченого і як культурно-освітнього діяча. Сам він так пояснив свої почуття: “Очевидно, про Україну ніхто серйозно не хоче думати. Значить, українське національне діло тільки в наших же українських руках. І от після продрозверстки... Пятакова і Бош (для Слабченка вони уособлювали імперський шовінізм в лавах КПБУ - С.В.)... в мене появилось чуття патріотизму, до того вже досить приспане”²⁴⁹.

Він першим в радянській Одесі почав викладати українською мовою, разом із своїми однодумцями підтримував українські школи, газети, театр, музей, літераторів тощо. Так, Михайло Єлисейович входив до українського культурно-мистецького клубу “Склянка чаю”, за яким стежила ОДПУ, брав активну участь у створенні в Одесі українських оперного та драматичного театрів, організував разом з Одеським науковим товариством літературні вечори молодих поетів, сприяв діяльності музичного товариства ім.Леонтовича, за його ініціативи ювілей М.Грушевського і С.Єфремова в Одесі перетворились у справжні свята української науки і культури²⁵⁰.

Багато його справ на культурній ниві зазнали невдачі - відновлену в 1921 р. українську “Просвіту” з книгарнею було розгромлено, скінчився крахом план видання літературно-наукового часопису “Степова Україна”. Водночас Михайло Єлисейович розумів, що справу українізації суттєво гальмували і деякі негативні риси української інтелігенції - млявість, нерішучість, внутрішні чвари. Самовіддано працюючи на українізацію, М.Слабченко отримав сенс життя, хоча і бачив всю мізерність цього шансу для національного відродження України. І це було джерелом його постійного невдоволення, смутку, розчарувань - адже сьогодні ми більше знаємо про справжній зміст українізації. Саме в питанні українізації, що була для нього після науки найціннішою справою, з особливою силою виявилась внутрішня опозиція Михайла Єлисейовича. В листі до Д.Багала він з гіркотою відзначив, що українізація “... в Одесі і в Степовій Україні йде з тяжким дьорганням”²⁵¹. Навіть слідчому ГПУ він заявив: “В Театральному інституті, що мав би вивести український театр на новий шлях, відбирали один будинок за другим. В Фребелівському інституті теж саме, причому в нього відібрали навіть меблі. Про українську мову годі було говорити... Українські школи ютились десь на задвірках, гроші їм відпускались в останню чергу і тільки з милості... Кооперація українська, як і українська учительська спілка, підлягали гонитві”²⁵².

М.Слабченко, як і більшість української гуманітарної наукової інтелігенції, був опозиційно настроєний щодо політики радянської влади. Насамперед, досвідчений журналіст не міг змиритися з браком свободи слова. Засоби масової інформації радянського режиму спотворювали дійсність, а читати закордонні видання - з кожним роком ставало важче. Щоденник вченого свідчить, що відсутність правдивих відомостей, особливо про політичні події, компенсувались слухами, але досвідчений вчений в цілому вірно оцінював дії диктатури пролетаріата. Приміром, співставивши офіційні повідомлення про вбивство С.Петлюри і розгорнуту пропагандистську кампанію про петлюрівські погроми, він зробив висновок про те, що це вбивство - справа ЧК²⁵³.

Особливо обурювали М.Слабченка визиск України, цензура на наукові праці, зневага до талановитих і ділових людей, нищення старої культури, відсутність політичної свободи, аморальність і некомпетентність більшовицької верхівки, соціальна демагогія, декоративність громадських організацій і особливо - нікчемність політики в галузі освіти. Останню він оцінював так: “Г.Гринько лише зруйнував стару освіту, а нову не створив; О.Шумський не приділяв цьому питанню належної уваги, а В.Затонський став на шлях русифікації”²⁵⁴. Сумнозвісну “більшовизацію” “вузів він так характеризував в листі до Д.Багала: “... не можу винести в нас педагогічного терору й очистительного ізбиення студентів, бо як вичищаються найкращі студенти. Не знаю, з ким же останеться робити, коли всі з іскрою божою вилетять. Не менш тяжко з професурою, яку затуркали до неможливості”²⁵⁵.

Негативно оцінював академік М.Слабченко і курс на побудову соціалізму, оскільки Україна не пройшла етапу розвинутого капіталізму. Відповідно до цього і мала б проводитись соціально-економічна політика. На його думку, воєнний комунізм серйозно підірвав потенціал українського села як основи національної економіки, а неп істотно не змінив кризи в економіці. Селянство не

могло вільно розпоряджатись продуктами свого господарства, вільна торгівля залишалась мрією, в промисловості не вистачало капіталів на модернізацію. Економічне становище України за непу він оцінював як перманентну кризу, що вела до звуження соціальної бази більшовицького режиму. За Слабченком, необхідно було кардинально змінити політику відносно всіх соціальних груп і передовсім селянства, якому потрібна дійсна економічна свобода. Академік вважав необхідним послідовно сприяти всім секторам багатокладної економіки, відстоював збереження приватної власності в місті і селі та обмеження втручання держави в економіку. Михайло Єлисейович категорично заперечував вирішення суто економічних проблем політичними способами. Ключовим питанням в його поглядах на шляхи подолання політичної і соціально-економічної кризи в Україні було відстоювання її державної самостійності.

Мав М.Слабченко і відповідне коло знайомств серед українських культурних і громадських діячів - одеські професори М.Гордієвський, В.Герасименко і К.Копержинський, академіки М.Василенко і С.Єфремов, київські історики О.Оглоблін і Н.Полонська-Василенко, колишній активний діяч УНР А.Ніковський. Він був часткою духовної опозиції більшовизму, але ніяких організаційних чи політичних наслідків ця опозиція не мала. Крім цілком зрозумілого конкретно-історичного змісту опозиційності була природною частиною менталітету наукової інтелігенції, як і взагалі духовної еліти будь-якого суспільства. Адже для дійсно наукової творчості потрібна свобода, яку дає духовна опозиційність чи принаймні певна віддаленість від державної ідеології. Саме тому М.Слабченко підтримував дії С.Єфремова і А.Кримського у відстоюванні автономії ВУАН супроти Радянської влади. Курс більшовиків на одержавлення науки вчений так прокоментував в листі до Д.Багалія: “Тяжко від того, що не ймуть віри, що присікають до всього, що вимагається угодничество. А я не вмю брехати”²⁵⁶.

Його протидія владі не виходила за межі закону. Приміром, у 1926 р. за дорученням органів влади М.Слабченко обслідував роботу режисера українського театру Стаха, якого звинувачували у “буржуазному націоналізмі” і потрібні були “докази”, та “нічого такого” вчений не знайшов²⁵⁷. Інший приклад. Коли він дізнався, що головною метою I Всесоюзного з’їзду істориків-марксистів повинен стати розгром немарксистських напрямків в історичній науці, він відмовився їхати до Москви і брати в ньому участь²⁵⁸.

Він добре розумів підступність політики Радянської влади щодо української інтелігенції і приблизно з середини 1928 р. вчений став передбачати неминучість “великого терору”. Наче пророкуючи свою майбутню долю, він писав в лютому 1929 р.: “... я себе не обманюю. Думаю, що навряд чи до кінця академічного року удасться мені дотянути. Найпоганіше, що мені не пощастить дотягнути до пенсії й доведеться лишатись без засобів до існування”²⁵⁹.

Отже, в доволі складних і неоднозначних умовах жив і працював М.Слабченко в 1920-ті роки. Та й його особистий стан лише умовно можна назвати задовільним. Але попри все це Михайло Єлисейович натхненно і творчо працював.

2. Науково-педагогічна, науково-організаційна і громадська діяльність Михайла Слабченка в 1920-ті роки

В 1920-ті роки академік відіграв виняткову роль в розвитку освіти в Одесі. З 20 вересня 1920 р. до арешту 20 січня 1930 р. М.Слабченко працював професором історії України в Одеському університеті та створених на його основі інститутах - деякий час в гуманітарно-суспільному і з середини 1921 р. - Народної освіти. До вересня 1923 р. він одночасно викладав в інших вузах Одеси - Фребелівському (позашкільної освіти), Археологічному, Театральному. Крім того, вчений постійно викладав на курсах українознавства для вчителів, керував семінарами вчителів-істориків тощо. М.Слабченко був членом ініціативної групи зі створення в Одесі Археологічного інституту (відкритий 21 липня 1921 р.), впродовж 1921-1922 рр. працював в ньому професором, викладаючи історично-економічний побут населення України.

На викладацькій роботі досить виразно виявилися риси М.Слабченка як педагога-новатора. Так в ІНО він організував історичний кабінет, якому передав частину своєї бібліотеки, керував

історичною предметною комісією (вони були створені замість кафедр), був членом єврейського сектору, організував і керував історичним та літературним семінарами підвищеного типу, розробляв нові навчальні програми, курси тощо. Інтересами викладання в значній мірі була обумовлена і наукова праця вченого. Досить назвати написання “Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX ст. “ та трьох підручників.

Лектором М.Слабченко був винятковим - виступав без шпаргалок, артистично, образно, цитуючи безліч виїмок з джерел, цифр, дат. До кожної лекції він старанно готувався. “Промовляв Михайло Єлисейович чудово,- писала у споминах Н.Полонська-Василенко. - Мушу сказати, що взагалі його усні доповіді були краще за друковані твори: в них було більше яскравості”²⁶⁰.

Працював М.Слабченко в умовах складання сталінського тоталітаризму. В освіті це виявилось в ліквідації університетської автономії, а потім і самих університетів, у заведенні в 1921 р. інституту політкомісарів у вузах, у пошуках “контри” серед старої професури тощо. Безкінечні реорганізації, чистки, репресії проти реальних, потенціальних і удаваних ворогів режиму перетворили ІНО на “справжній дім для божевільних”, за висловом самого М.Слабченка. Знаючи вдачу Михайла Єлисейовича, не важко уявити, як він реагував на втручання у навчальний процес студентів-комуністів. За це його не раз критикували в інститутській стенгазеті “Студенти Жовтня”.

Михайло Єлисейович прагнув ухилитися від адміністративних посад, уникав контактів з владою і мріяв сховатися від страшного життя в свою “нішу” - науку і викладання. “От административных постов всегда уклонялся и буду уклоняться”, - писав вчений у автобіографії в січні 1923 р.²⁶¹.

Єдиний виняток з цього правила досить характерно змальовує Слабченка-педагога і панувавші тоді норми вузівського життя. З проголошенням політики українізації вчений плекав надію про її справжню реалізацію і тому погодився з 1 червня 1923 р. зайняти посаду декана факультету професійної освіти ІНО. Але вже через рік, 19 червня 1923 р., життя змусило його подати заяву про відставку²⁶². А сталося ось що.

На енергійну діяльність нового декана щодо удосконалення навчального процесу, впровадження української мови та українознавчих дисциплін начальство хоч і дивилось навскоси, але терпіло. Перше ж втручання професора у справу політичну поклато край його адміністративній кар’єрі у радянській вищій школі. В червні 1924 р. під час третьої, з 1921 р., пролетарської чистки було “вичищено” чотирьох добрих студентів непролетарського походження, за політичну лояльність яких Михайло Єлисейович особисто ручався перед ректоратом. Ігнорування поручательства фактично означало недовіру самому Слабченку. Як порядна людина він подав заяву про відставку з посад декана і професора. Реакція адміністрації ІНО була класичною для радянської системи. З “ініціативи” інститутського партосередку було вирішено, що М.Слабченко “... выступает против пролетаризации Высшей школы, чем объективно играет на руку контрреволюционной части профессуры”. Шовіністично настроєна професура об’явила Слабченка “анархістом”, перед ним замажчило заслання²⁶³. Конфлікт вирішився несподіванно. При “пролетаризації вузів” Одеси місцева влада перестаралася, посипались до столиці скарги і до Одеси прибув заступник наркома освіти Я.Ряппо. “Вичищених” студентів було поновлено, а Михайла Єлисейовича повернуто на професорську посаду. Цей вчинок переконливо свідчить про рішучість та сміливість вченого, його виключну порядність і дійсну любов та повагу до студентів.

Викладав Михайло Єлисейович в ІНО курси давньої і нової історії України, історії класової боротьби в Україні, соціологічний курс історії розвитку суспільства, історично-соціологічного побуту, спецкурси “Господарство Гетьманщини в ХУІІ-ХУІІІ в.в.” і “Історія давньоруської писемності”, керував написанням дипломних робіт. За кваліфікованою і об’єктивною оцінкою учня вченого, відомого російського історика М.Рубінштейна, Михайло Слабченко у вкрай зрусіфікованій Одесі не тільки зумів зробити історію України головним предметом для студентів-істориків ІНО, а був одним з найобдарованіших і кваліфікованіших викладачів²⁶⁴.

Колишня студентка М.Є.Слабченка Т.Малина згадувала: “В 1921-1925 р.р. я вчилася в Одесі в Інституті народної освіти... Курс “Історії давньоруської писемності” та практичні заняття вів М.Є.Слабченко. Це був захоплений своєю спеціальністю, хороший педагог, який вчив не тільки читати й аналізувати тексти давньоруської писемності, але й прищеплював інтерес до нашої історії. До студентів він завжди ставився доброзичливо... Наприкінці року він організував практичні заняття - екскурсію до Ольвії на розкопки... Це залучало студентів до науки, знайомило з археологією, а також створювало атмосферу близькості не тільки між товаришами по курсу, але й близькості керівника до студента”²⁶⁵.

Можна із впевненістю стверджувати, що він був педагог-демократ і педагог-патріот, який перш за все намагався прищепити студентам любов до України, її історії, науки, культури. Михайло Слабченко виступав проти реєстрації студентів на лекціях, давав їм вдома консультації і книги із своєї бібліотеки, боровся проти політизації навчання, організував подорожі студентів до пам'ятників історії та культури, керував студентськими товариствами з історії та бібліографії, проводив історичні вечори тощо. “Студентів люблю, - писав академік в своєму життєпису, -але це не мішає мені й вимагати від них багато”²⁶⁶. Приміром, на доповідь студента “Лютневий переворот в Одесі” зробив 16 зауважень. Вчений багато часу і душі віддавав індивідуальній роботі зі студентами, керував їх дослідницькою працею. Так, під керівництвом академіка М.Рубінштейн захистив диплом “Західні торгові шляхи України-Русі”, що стала першою його друкованою працею. Михайло Єлисейович спрямував своїх студентів на ретельне опрацювання історичних джерел. І вони багато працювали в Одеських архівах. Приміром, в 1929 р. чотири його студенти на матеріалах архіву Коша Січі вивчали економіку та історичну географію Запоріжжя²⁶⁷. Михайло Єлисейович створив історичний кабінет, організував студентські історичні та бібліографічні наукові товариства, залучав студентів до наукової роботи, керував історичним гуртком і сам виступав на ньому з доповідями. “Я був старанний студент і він звернув на мене увагу, - згадував професор С.М.Ковбасюк про свого вчителя. - Якось приносить книжку “Щоденник генерального підскарб'я Я.Марковича” і пропонує написати і виступати з рефератом. Читаю я цю книжку і дивувався: про що тут можна казати? На кожній сторінці згадується: був в гостях у того, випили, поїли, на хрестинах - у того, на весіллі - у третього... А потім прийшла думка: якщо їли і пили, то було з чого їсти і пити, а за чий гроші, а хто ж виробляв вино та їжу. Реферат вийшов добрий”²⁶⁸.

В 1920-і роки внаслідок примітивізації вищої освіти студенти не отримували необхідної підготовки для наукової роботи. Тому в Україні з ініціативи професорів старої школи були створені семінари підвищеного типу, що поєднували навчальні і дослідницькі завдання. В них найбільш підготовлені студенти-старшокурсники та молоді фахівці на протязі 2-х років поглиблювали теорію та методику, поглиблювали фундаментальну підготовку, готували дослідницькі роботи. В Одеському ІНО з ініціативи вченого у 1926 р. було створено семінари підвищеного типу з історії України та історії української літератури, але останній скоро зачинено як “націоналістичне збіговисько”. Семінар же з історії України Михайло Єлисейович одстояв. Сам Михайло Єлисейович навчав слухачів палеографії, сфрагістики, історії слов'ян.

Члени семінару повинні були не лише старанно опанувати теоретичні курси, але й довести свої можливості як дослідника. Семінар мав чотири випуски, і його випускників, близько 30 чоловік, залучили до науково-педагогічної праці.

В роки українізації набув свого розквіту і науково-організаційний талент М.Слабченка. І однією з головних, якщо не головною, заслугою академіка перед українською наукою і культурою є створення ним першого і єдиного за всю історію Одеси осередку українознавства академічного типу - філії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури і перетворення міста в один з центрів вивчення історії України.

Разом з іншими українознавцями міста -В.Герасименком, М.Гордієвським, П.Бузуком, Є.Загоровським, А.Музичкою, М.Семенівим, О.Рябініним-Скляревським - М.Слабченко після встановлення радянської влади в Одесі робив неодноразові марні спроби створити українознавчий осередок.

Скінчились невдачею спроби 1920-1922 рр. об'єднати вчених-українознавців шляхом поновлення діяльності існуючих в царські часи наукових товариств - історії та старожитностей, історично-філологічного, бібліографічного. Так, в червні 1920 р. поновило свою роботу засноване І.Линниченком бібліографічне товариство, а 26 грудня 1920 р. М.Слабченка було обрано до його правління. Товариство, в якому нараховувалось 62 члена, розвинуло досить активну діяльність - в 1921 р. було проведено 41 засідання і обговорено 62 доповіді. Серед них і доповідь М.Слабченка “Про п'єсу Т.Шевченка “Назар Стодоля”. Але в 1922 р. його зачинили²⁶⁹.

Невдовзі група одеських гуманітаріїв вирішила опертися на допомогу ВУАН і Михайло Єлисейович звернувся з листом до в.о. президента ВУАН М.Василенка з пропозицією заснувати в Одесі філію академії. На думку М.Слабченка, ця філія мала розгорнути широкі дослідження з вивчення історії та культури Південної України шляхом опрацювання багатющих фондів Одеських архівів і бібліотек²⁷⁰. Ця ідея була позитивно сприйнята керівництвом академії, і у серпні 1923 р. була створена Одеська комісія краєзнавства при ВУАН, що фактично виконувала в 1924-1926 рр. функції

філії Всеукраїнської Академії наук, М.Слабченка було обрано головою соціально-історичної секції комісії, яка мала займатись вивченням історії Степової України²⁷¹.

В діяльності секції і всієї комісії брали активну участь учні вченого. З ініціативи Михайла Єлисейовича члени секції зосередили увагу на одеських архівах - з'ясували їх стан, упорядкували фонди, займаючись розробкою матеріалів. М.Слабченко зробив декілька цікавих доповідей на засіданнях комісії та її історичної секції. Це - "Декабристи в історіографії", "Документи особового походження в одеських архівах" та інші.

Але прагнення М.Слабченка та його однодумців перетворити Одеську комісію краєзнавства на осередок україністики зазнали невдачі через орієнтацію керівництва і більшості членів комісії на дослідження проблем археології, історії античної цивілізації, російської історії та культури. Здавалось, ці численні невдачі повинні були вичерпати ентузіазм вченого у створенні громадського об'єднання гуманітаріїв Одеси з дослідження україністики. Та невдачі лише зміцнювали нестримане бажання вченого організувати в рідному місті товариство з вивчення історії і культури України. І він таки добився свого!

У березні 1926 р. в Одесі було створено Наукове при ВУАН товариство, яке дозволило здійснити давнішу мрію Михайла Єлисейовича. Завдяки невтомній праці, вийнятковій енергії і авторитету вченого соціально-історична секція товариства стала центром дослідження історії українських держави та права, економіки Південної України.

По-перше, секція налагодила ділові стосунки з академічними установами - Історичною секцією, Комісіями для вивчення історії західноруського та українського права, археографічною тощо. Михайло Єлисейович розробив низьку планів з видання і дослідження багатющої спадщини одеських архівів і бібліотек. На жаль, їм не судилося здійснитися, але сьогодні відповідним академічним інституціям є сенс уважно розглянути відповідні пропозиції. Зокрема, мова йде про видання Архіву Коша Запорізької Січі, вибраної спадщини українських економістів (М.Зібера, Р.Орженцького, Т.Рильського, М.Туган-Барановського), корпусу документів з історії українського права. Зазначимо, що в останні роки ці плани поступово реалізуються.

По-друге, соціально-історична секція товариства стала керівним центром щодо об'єднання зусиль державних і громадських наукових установ, широких кіл громадськості Одеси з вивчення української культури та історії. Приміром, разом з Одеським крайовим історичним музеєм, Істпартком, Одеською комісією краєзнавства, Українським бібліографічним товариством проводились заходи щодо святкування 10-річчя ВУАН, ювілеїв Д.Багалія, М.Грушевського, С.Єфремова, М.Коцюбинського, К.Студинського та інших видатних діячів української культури. Це не тільки приводило до активізації відповідних дослідів науковців (до цих ювілеїв видавались, як правило, наукові збірки), але й сприяло поширенню відповідних знань серед широких верств населення, сприяло піднесенню авторитету української культури серед населення Одеси і всього Півдня України²⁷².

Нарешті, в Науковому товаристві під керівництвом М.Слабченка була підготовлена низка молодих дослідників з української історії та культури. Сприяло цьому те, що більше 30 учнів Михайла Єлисейовича були членами і активними діячами товариства. Завдяки цьому фактичним лідером товариства був М.Слабченко, який прагнув перетворити його на "огнище української культури".

За 1927-1930 рр. під редакцією Михайла Єлисейовича вийшло шість томів "Записок" товариства, в яких були надруковані праці його учнів - О.Варнеке, І.Бровера, Б.Бачинського, О.Погребинського, П.Сікиринського тощо. Це засвідчило появу та інтенсивну діяльність одеського осередку українознавства²⁷³.

Твори учнів вченого, написані з недостатньо або зовсім невивченої тематики, на основі опрацювання нових, здебільшого архівних джерел, були схвально зустрінуті науковою громадськістю. Особливо плідним виявився шлях формування творчих груп, які під його керівництвом колективно розробляли проблеми історії економіки Південної України XIX-XX століть і розвитку економічної думки в Україні. Порівняно з іншими регіональними науковими товариствами Одеське, завдяки М.Слабченко віпрацювало найбільш активно.

Сам М.Слабченко неодноразово виступав з цікавими та змістовними доповідями на засіданнях товариства. Серед них викликали найбільший інтерес доповіді: "Життя і діяльність І.Линниченка", "М.Комаров як історик", "До 200-річчя "Прав", по яким судиться малоросійський народ", "Історичні погляди А.Скальковського", "Схема історії Генерального суду [Гетьманщини]".

Академік разом із своїми учнями брав також активну участь в діяльності Українського бібліографічного товариства в Одесі, заснованого в 1925 р.. Михайло Єлисейович входив до

редакції і правління товариства, виступав на його засіданнях з низкою історичних та історико-бібліографічних доповідей - "Перегляд літератури про Запоріжжя", "Про Записки Історично-філологічного відділу ВУАН"²⁷⁴.

За пропозицією М.Слабченка на його засіданні 19 грудня 1926 року відбулося святкування ювілею С.Сфремова, бібліографічне товариство саме найпершим висунуло кандидатуру Михайла Єлисейовича до складу ВУАН, тобто в академіки²⁷⁵.

М.Слабченко добре зрозумів, що одних зусиль громадськості, без залучення державних структур, недостатньо для створення повноцінного центру українознавчих студій. За слушною думкою вченого, лише поєднання зусиль, коштів і засобів державних інституцій і громадськості дозволить створити в Одесі авторитетний осередок україністики. Саме тому він поруч із створенням Наукового при ВУАН товариства як громадської установи наполегливо шукав будь-якої можливості для створення відповідної державної установи.

У 1922 р. в процесі створення мережі науково-дослідних кафедр було проголошено заснування дослідної кафедри історії європейської культури з секцією історії України, яку мав очолити М.Слабченко. Почалося формування штатів і набрано було аспірантів²⁷⁶. Проте, брак коштів не дозволив кафедрі розпочати діяльність. Наступна спроба Михайла Єлисейовича створити дослідну кафедру в царині українознавства у вересні 1924 р. зазнала невдачі через незгоду місцевої влади, яка вважала, що в Одесі такий дослідний заклад не потрібний²⁷⁷.

Життя довело хибність такої гадки. А вже науково-дослідна кафедра, як довела не середину 1920-х років практика, дозволяла поряд з науковими студіями розгорнути підготовку науково-педагогічних кадрів з історії України, яких бракувало в місті. Отже, у 1925 р. із пропозицією заснувати Одеську науково-дослідну кафедру історії української культури на чолі зі Слабченком виступили Правління Одеського ІНО та збори наукової громадськості міста. Цього разу Наркомат освіти погодився з доцільністю організації в Одесі кафедри, і почалась робота по формуванню штатів, добору аспірантів, створенню матеріальної бази тощо. Але коштів знов не вистачило і тому у вересні 1926 р. було прийняте компромісне рішення - організувати Одеську секцію (філію) Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Керівником секції за пропозицією академіка Д.Багалія було затверджено М.Слабченка²⁷⁸. Отже, довготривалі домагання Михайла Єлисейовича створити в Одесі державну дослідну структуру з українознавства завершилися успіхом.

На Одеську секцію в першу чергу покладалось завдання підготовки науково-педагогічних кадрів. Це цілком зрозуміло з огляду на брак викладачів історії України у вузах Одеси та інших містах Південної України. Протягом 1926-1930 рр. в осередку під керівництвом Михайла Єлисейовича пройшли курс навчання більше 20 аспірантів. При підготовці аспірантів особливої уваги надавалось роботі в архівах, докладному вивченню джерел і вихованню дослідницької культури.

На жаль, поступово керівник секції був усунутий від прийому аспірантів. Керівництво і партосередок Одеського ІНО дотримувалось в цій справі класових та ідеологічних критеріїв і не зважало на здібності та рівень підготовки аспірантів.

І все ж таки завдяки педагогічному таланту Михайла Єлисейовича секція зробила помітний внесок у дослідження української історії та культури. Деякі з праць членів секції не втратили і сьогодні свого наукового значення. Так, є сенс опублікувати підготовлені членами секції біографічні нариси видатних діячів українського руху Півдня України²⁷⁹.

Секція під керівництвом М.Слабченка стала помітним явищем в науковому і культурному житті Одеси. Зокрема, члени секції викладали у вузах Одеси історію України українською мовою, виступали з науково-популярними лекціями і статтями, допомагали Одеській державній бібліотеці в складанні каталога Ucrainica і обробці її рукописних фондів, керували семінарами вчителів-істориків тощо.

Михайло Єлисейович добре розумів, що без міцних творчих і особистих зв'язків з ВУАН існування осередку українознавства в Одесі неможливе. Тому він особисто і його учні брали участь в роботі численних академічних комісій - порайонного розроблення історії України, виучування історії західноруського та українського права, вивчення соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст., біографічного словника, археографічної та етнографічної. Особисто він підтримував дружні контакти з Д.Яворницьким, М.Василенком, Н.Полонською-Василенко, В.Петровим, О.Оглобліним, М.Левченком. Неодноразово виступав він і з доповідями на засіданнях академічних установ.

Так, на засіданнях Комісії для вивчення історії західноруського та українського права, якою керував академік М.Василенко, він з успіхом проголосив доповіді "Запорозький зимівник", "Правний устрій Запоріжжя", "Паланкова організація Запорізьких Вольностей"²⁸⁰. З цією комісією М.Слабченко

співпрацював дуже плідно - з 1926 р. він був постійним нештатним членом комісії і за її завданням досліджував юридичний устрій Запорозжя та Генеральний Суд Гетьманщини. В 1929 р., за свідченням секретаря комісії Л.Окиншевича, вчений закінчив написання ґрунтовної монографічної праці обсягом 160 сторінок про Генеральний суд Гетьманщини²⁸¹. Саме комісія М.Василенка підтримала його проект видання "Corpus juris ukrainenis". В грудні 1928 р. на засіданні Археографічної комісії ВУАН при головуванні академіка М.Грушевського Михайло Єлисейович зробив доповідь "Феодалізм на Запорозжжі". Того ж року він здав до збірника "Полуднева Україна" свою статтю "Культурна роль Запорозжжі", але про її долю відомостей немає.

Багатогранність наукових інтересів привела М.Слабченка до Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), а з огляду на його активну участь у розробці відповідної тематики в 1927 р. він був обраний до правління філії²⁸². Так, Михайло Єлисейович впродовж багатьох років цікавився історією Албанії та албанських поселенців на Півдні України і тому мав всі підстави, в листі до А.Кримського, назвати себе "албанологом"²⁸³. За завданням ВУНАС він досліджував такі теми - "Проблеми сучасної Албанії" та "Впливи турецького права на земельні відносини у Вольностях Запорозьких" тощо.

Помітний слід залишив М.Слабченко і в архівному будівництві. З 1920 р. він безпосередньо і за допомогою учнів займається концентрацією, впорядкуванням і дослідженням фондів крайового (обласного) Одеського архіву. Зокрема, у 1920-1923 рр. він обіймав посаду заступника завідуючого Одеського губернського архівного управління, у 1925 р. він як вправний архівіст впорядковує, складає описи і каталогізує близько 900 справ з фондів Управління військових поселень, Управління державних маєтностей, колоній іноземців, Товариства сільського господарства Півдня Росії, з 1926 р. працює в комісії по передачі з бібліотек і музеїв до крайового архіву дореволюційних документів; в 1928 р. входить до Народи для розробки науково-організаційних документів і архіво-технічних питань при Одеському крайовому історичному архіві тощо. На всіх посадах він дбає про створення належних умов для праці дослідників, про використання архівних фондів в наукових, освітніх і культурних цілях²⁸⁴.

Але найбільш політичні наслідки мала участь вченого у підготовці видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Він майже 10 років працював над цим фондом і розробив свій, тематичний варіант публікації фонду, який й прийняла архіографічна комісія при Центральному архівному управлінні УСРР. І хоч в 1930 роки цей проект було відкинуто, сучасні археографічні видавці Архіву Коша із зацікавленістю вивчають відповідні пропозиції М.Слабченка²⁸⁵.

Природно, що в науково-організаційних справах академіка чекали і невдачі. Михайло Єлисейович розумів необхідність створення якогось об'єднання істориків у всеукраїнському масштабі, що дозволило б скоординувати їх роботу. Добре розуміючи політичні реалії, він запропонував створити Українське товариство істориків-марксистів на чолі з академіком Д.Багалієм²⁸⁶. Але влада "розкусила" плани академіка, і ідея не була реалізована, а Д.Багалія усунули від справи створення українського товариства істориків-марксистів. Не погодилась адміністрація Одеського ІНО і з пропозицією М.Слабченка заснувати єврейську науково-дослідну кафедру, для якої він брався підготувати спеціалістів через семінар підвищеного типу²⁸⁷. Через заборону не було реалізовано і намір вченого за допомогою благодійних концертів зібрати кошти на допомогу Науковому товариству ім.Шевченка у Львові²⁸⁸.

Отже, у 1920-х роках М.Слабченко активно займався плідною та широкою науково-педагогічною, науково-організаційною і громадською роботою. Він багато зробив щодо українізації в Одесі, місті дуже зарусифікованому за століття самодержавного російського панування. В плані науково-педагогічному він зіграв вирішальну роль у налагодженні професійної підготовки істориків, виховав багато талановитих вчених і педагогів. Чималих зусиль доклав Михайло Єлисейович і до налагодження нормальної діяльності одеського архіву.

Завдяки багаторічним і наполегливим зусиллям Михайла Єлисейовича в Одесі був створений науковий осередок академічного типу, який органічно поєднував зусилля державних і громадських структур. Він відіграв помітну роль у розгортанні вивчення історії, економіки, держави та права України, підготовці науково-педагогічних і дослідницьких кадрів, у піднесенні української культури в Одесі взагалі. Паралельно почалося формування школи українознавців академіка М.Слабченка²⁸⁹. Тому академік Д.Багалій мав всі підстави стверджувати, що завдяки М.Слабченкові в кінці 1920-х років Одеса стала третім - після Києва і Харкова - видатним осередком україністики²⁹⁰.

На наш погляд, набутий в 1920-і роки досвід може бути з успіхом використаний і в сучасних умовах, а майбутньому осередку українознавства в Одесі слід присвоїти ім'я академіка М.Слабченка.

3. Наукова творчість в період українізації

Період 1920-х років виявився в творчій біографії академіка найбільш плідним - маючи вже неабиякий досвід наукової праці, Михайло Єлисейович ще був досить молодою і активною людиною (в 1920 році йому було лише 38 років). За 1928-1929 роки він опублікував 9 монографій і 3 підручника загальним обсягом понад 2000 сторінок, більше 30 статей, заміток, рецензій.

Доля ще багатьох праць академіка - кількістю понад 20 зданих до друку, підготовлених до видання, написаних у певному варіанті - ще невідома і дослідників чекають цікаві знахідки. Наприклад, А.Санцевичу пощастило виявити уЦДАВО України монографію М.Слабченка "Організація господарства України. Економічно-соціальний уклад Січі"²⁹¹.

Уважне ознайомлення з текстом знайденої монографії М.Слабченка привело до висновку, що вона була видрукована М.Слабченком двома частинами у 1927 р. ("Соціально-правова організація Січі Запорозької) та у 1929 р. ("Паланкова організація Запорізьких Вольностей") в "Працях Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН".

На користь цього свідчить і відповідна нумерація опублікованих частин, що узгоджується з планом написання багатотомної "Організації народного господарства України". Так, працю "Економічно-соціальний уклад Січі" (яку знайшов А.Санцевич) Михайло Єлисейович вважав 5 томом "Організації народного господарства" і тому дав їй відповідну назву "Організація народного господарства України. т. 5. економічно-соціальний уклад Січі". Видруковані частини він вважав випусками цього тому, що й позначив це у назвах: (Організація народного господарства .Т. 5.Вип. I) та відповідно "Паланкова організація Запорізьких Вольностей (Організація народного господарства. т. 5. Вип. II)".

Крім того, зміст і структура двох опублікованих праць з історії Запорожжя об'єднані єдиним задумом, логікою викладу і наявністю єдиних висновків. Проте це аж ніяк не зменшує надію на знахідки дійсно неопублікованих праць М.Слабченка.

Зазначимо, що в 1920-і роки М.Слабченко дещо змінив у своїх дослідженнях. Якщо у попередній період він досліджував історію України як правник і його праці закладали підвалини історії держави і права, то в аналізований період було навпаки. Не полишаючи опрацювання історії українського права, Михайло Єлисейович основну увагу зосередив на вивченні соціально-економічних проблем історії України.

Попри всі труднощі - і матеріальні, і моральні, і політичні - вчений в 1921-1922 роках почав писати свою основну працю "Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни". Ця праця ніби продовжувала його попередні студії над правовим устроєм Гетьманщини, але тепер він головну увагу надав соціально-економічній історії. Вибір саме такого аспекту було зумовлено низкою причин. Насамперед слід відмітити намагання автора зрозуміти соціально-економічні чинники еволюції правового устрою Гетьманщини, які, за його переконаннями, мали в цій еволюції визначальне, якщо не детермінуюче, значення. Має рацію і Б.Крупницький, який вважає історію господарства лише оболонкою, в якій М.Слабченко фактично одстоював державницькі ідеї²⁹². Адже дійсно Михайло Єлисейович в своїй роботі доводив можливість самостійного економічного існування України. До того ж соціально-економічна тематика дозволила авторові широко застосовувати марксизм, історико-матеріалістичний метод. Проте важко погодитися з тим, що Слабченко послідовно використовував марксизм як метод написання своєї праці²⁹³.

На наш погляд, справи були дещо складніші. Безумовно, позитивно ставлячись до марксизму як методу наукового пізнання, Михайло Єлисейович використовував відповідні настанови. Скажімо, той же історико-матеріалістичний метод, багато уваги приділяв аналізу класової боротьби, застосовував марксистську формаційну періодизацію. Приміром, період з середини XVII ст. до 1917 року він поділяє на фази торговельного капіталізму, кріпацтва і буржуазно-капіталістичну. Водночас М.Слабченко не абсолютував марксизм, використовуючи його поряд з іншими методами пізнання (особливо його приваблював модний тоді соціологічний аналіз) і залишаючись в цілому в межах позитивізму.

Вчений розумів політичні реалії 1920-х років і хотів використати марксизм - точніше більшовицьку фразеологію як мімікрію (соціально-економічна тематика це дозволяла і вчений обрав її з

урахуванням і цієї обставини) для збереження себе і відстоювання у відповідних формах державницьких ідей. Марксизм дозволяв М.Слабченку також задовольнити особисті амбіції - зробити спробу створити власну концепцію історії України, прикрившись марксизмом від атак і істориків старої генерації, й істориків-комуністів.

При написанні своєї “Організації господарства” Михайло Єлисейович врахував фактор часу. Перші два томи її вийшли в 1922 р., коли наукова література з українознавства майже не видавалась, а переважали праці партійно-ідеологічні. Тому без всякого сумніву поява двох грубесних томів праці М.Слабченка мала не лише суто наукове значення, але й громадсько-політичне. Фактично один він серед українських істориків та істориків права насмілювався прийняти виклик М.Яворського і висунути всупереч марксистській схемі історії України іншу - державницького спрямування. За них вченому з ініціативи академіка Д.І.Багалія Наркомат освіти УСРР надав вчену ступінь магістра історії.

Варто підкреслити, що подібні ідеї в той час були розповсюджені серед українських істориків. Так, О.Оглоблін саме в 1922 р. розумів необхідність вироблення українською національною історіографією нової схеми історії України всупереч застарілим і не враховуючим політичні уроки 1917-1920 років поглядам М.Грушевського²⁹⁴. Добре розумів цю необхідність і Д.Багалій, але через похилий вік і свою обережність лише в 1928 р. видав першу частину свого “Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті”.

Водночас така поспішність обумовила появу специфічних недоліків і посилила притаманні всій творчості М.Слабченка недоробки. Йдеться про схематизм, риси економічного детермінізму (почасти вульгарнопримітивного), недостатнє використання джерел, поспішність та деякі інші вади, про які мова буде йти нижче.

Природно, що в нормальних умовах для реалізації грандіозних планів М.Слабченка необхідно було мати час, помічників тощо. Але всього цього вчений не мав, та й мати не міг.

Спочатку Михайло Єлисейович мав задум написати історію господарства полкового устрою Гетьманщини. Потім ідея поширилась на історію всієї Гетьманщини, Правобережжя і Запорожжя XVII-XVIII ст., а згодом роздвинулась до початку першої світової війни. За прийнятим хронологічно-територіальним принципом викладу робота “Організація господарства...” мала складатись з п’яти частин, охоплюючи історію народного господарства України на протязі більш ніж 250 років:

1. Гетьманщина XVII-XVIII ст.
2. Запорожжя XVII-XVIII ст.
3. Правобережна Україна XVII-XVIII ст.
4. Україна до 1861 року.
5. Україна в 1861-1914 роках.

Цей план був цілком доречний з огляду на особливості історичного розвитку України і дозволяв, з одного боку, проаналізувати регіональні особливості (за термінологією автора - “горизонтальний підхід”), а з іншого - зробити певні узагальнення про соціально-економічну еволюцію українського суспільства на тлі правової історії держави і права як цілком певної цілісності (“вертикальний підхід”).

Перша частина, присвячена соціально-економічній історії Гетьманщини, мала складатись з п’яти томів (історія землеволодіння у зв’язку з розвитком сільського господарства, історія старої української фабрики, історія торгівлі, державне господарство та організація господарського життя Гетьманщини).

В ході написання праці план дещо змінився. В 1926 р. М.Слабченко, випустивши чотири томи першої частини замість п’яти, вирішив наступний том присвятити Запорожжю. Як вже йшлося, його рукопис нещодавно знайдено. Є відомості про написання (підготовку - ?) й наступних двох томів, але рукописів томів поки не виявлено.

М.Слабченко прагнув в своїй праці подати економічну та соціальну історію Гетьманщини в органічному поєднанні з історією приватного та публічного права. На цьому шляху його чекало безліч труднощів методологічного, методичного та джерелознавчого плану. Більшість з проблем історії економіки, соціального та правового розвитку Гетьманщини не мали відповідного монографічного опрацювання. Проте Михайло Єлисейович сміливо взявся за здійснення свого задуму.

М.Слабченко в своїй роботі спирався на історіографічний та археографічний доробок української історіографії. Так, вчений уважно використав праці О.Лазаревського, І.Лучицького, О.Єфіменко,

Д.Багалія, В.Барвинського, Д.Яворницького, публікації в “Киевской старине”, “Записках Наукового товариства ім. Шевченка” у Львові, “Записках Харьковского университета”, “Чтениях в Обществе Нестора-Летописца”. Серед публікацій згадаємо генеральні слідства полків, актові книги, літописи, фамільні архіви, документальні публікації “Полного собрания законов Российской империи”, “Актів Южной и Западной России” тощо. Певну кількість матеріалу автор знайшов в архівосховищах Харкова, Києва й Одеси, хоча для написання такої узагальнюючої праці опрацьованого архівного матеріалу було недостатньо.

Перший том “Організації господарства України від Хмельниччини до світової війни” називався “Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини” і складався із вступу, восьми розділів і додатку із списком використаних джерел і літератури. Інші томи мали аналогічну структуру.

У першому томі М.Слабченко аналізує земельні багатства України, хід її заселення взагалі і колонізацію Півдня зокрема, етнографічний та соціальний склад людності, міграційні процеси, докладно характеризує форми землеволодіння (общинне, займанщине, рангове, монастирське), толоку і сервітути, розвиток товарно-грошових відносин і ціни на сільгосппродукти, розвиток оренди, склад повинностей селянства тощо.

Цілком слушно автор доводить домінуючу роль українського народу (в кількісному і якісному плані) в колонізації південноукраїнських степів, поскільки представники інших станів в тій чи іншій мірі засвоювали віковий культурно-господарський досвід українців²⁹⁵.

Досить переконливо М.Слабченко доводить закономірність Визвольної війни українського народу середини XVII ст. шляхом аналізу соціальної і національної структури аналізу людності, особливостей землеволодіння, злиденного становища українського селянства.

Цікаві узагальнюючі відомості наведено про вартість землі, засоби виробництва селянства, господарський двір та общину, динаміку співвідношення категорій земельної власності і володіння землею, концентрацію землі і цілих сіл в руках старшини, ціни на сільськогосподарську продукцію, кількість населення, тощо. Ці, як і інші подібні узагальнюючі відомості, не втратили свого значення і можуть використовуватись науковцями і освітянами.

В центрі тому є питання розвитку кріпацтва і загальна його схема виглядає так. Хмельниччина звільнила селянство від шляхетського гніту і передала їм в приватну власність панські землі. Поступово земля концентрувалась у козацької старшини, посилювались повинності селянства, чому сприяла політика гетьманського уряду. Дрібне селянське господарство в умовах розвитку грошового господарства не витримало конкуренції з боку великого панства. Безземельне селянство потрапило до економічної залежності від старшини, і загальноросійське законодавство зарахувало їх до кріпаків²⁹⁶. Іншими словами, демократична тенденція в розвитку сільського господарства, започаткована за Хмельниччини, була згорнута і замінена кріпацтвом через відповідну політику Росії і егоїзм козацької старшини.

Цей процес проходив в умовах товарних відносин, що закономірно вело до поширення нових, буржуазних відносин в Україні. В цьому сенсі М.Слабченко трактує закріпачення як одну з форм первісного нагромадження капіталу, який старшина вкладала в інтенсифікацію сільгоспвиробництва, торгівлю, промисловість. Слід погодитись і з тим, що Україна за Гетьманщини в цілому розвивалась в контексті європейської економіки і була часткою “європейського господарства”²⁹⁷.

До вад і недоліків тому слід віднести прояви вульгарного соціологізму (скажімо, ототожнення соціально-класової та національної структури) і примітивно-спрошеного класового підходу при характеристиці стосунків польського та українських етносів, зайва категоричність деяких висновків і узагальнень, виклад окремих проблем позбавлений логіки і справляє суперечливе враження (наслідки Хмельниччини в сфері землеволодіння) тощо. Проте не ці прорахунки визначають вартість праці, поява якої не тільки стала явищем в українській історіографії 1920-х років, але й засвідчила початок якісно нового етапу творчості М.Слабченка.

Не всі з чотирьох томів першої частини “Організації господарства України...” “були рівноцінними. Найбільше гострих стріл було випущено на адресу другого, який було написано поспіхом і фактично без використання архівів. Між тим другий том - “Судьби фабрики і промисленности” - присвячено майже не дослідженим на той час питанням. Це добре розумів і автор, відзначаючи брак відповідної літератури з питань промисловості Гетьманщини і з окремих сюжетів (скажімо, історія українських цехів) зокрема²⁹⁸. Використання документальних публікацій - серед них слід згадати збірники “Русского исторического общества”, “Архив Воронцова”, “Сборник летописей Южной и

Западной России” тощо - кардинально не виправили становище. Скажімо, М.Слабченко не зміг виявити всіх середніх за розмірами мануфактур.

Михайло Єлисейович зробив належні висновки і наступні томи готував більш ґрунтовно, спираючись на архіви.

Другий том мав п'ять розділів, в яких йшлося про вплив Хмельниччини на розвиток промисловості, соціальний склад промисловців, структуру української промисловості, зв'язок її з ринком, еволюцію цехів, появу мануфактур (їх чисельність, структуру, правове становище). В п'ятому розділі докладно висвітлюються соціальні аспекти розвитку української промисловості - первісне нагромадження, склад найманих робітників, умови їх праці, форми та розміри оплати праці. В центрі уваги автора були питання українських цехів та організації предмануфактурної, мануфактурної і вотчинної фабрик²⁹⁹. Отже, навіть на фоні інших томів новаторської “Організації господарства України” другий том можна без перебільшення вважати піонерним.

Автор на значному фактичному матеріалі змальовує стан промисловості після Хмельниччини, подає динаміку закладів по обробці сільгосппродуктів і цілком вірно зауважує, що саме вони визначали обличчя промисловості Гетьманщини, показує формування предпролетаріату і переконливо доводить помилковість тверджень про Україну як винятково сільськогосподарсько-землеробську країну.

Багато уваги подано характеристиці міст, стану міської торгівлі, цехового, кустарного, ремісничого виробництва, виникненню і розвитку купецького капіталу (“торгівельного капіталізму” за тодішньою термінологією)³⁰⁰.

Автор прагне подати об'єктивну характеристику стану виробництва Гетьманщини, що зайвий раз підтвержує упередженість закидів в “буржуазному націоналізмі”. Приміром, М.Слабченко доводить, що внаслідок особливостей соціально-політичного стану України українське цехове виробництво за якісними (технологічними) і кількісними ознаками було не на рівні вимог часу.

Не втратили свого значення узагальнені відомості і думки автора про використання економічного потенціалу України Росією в численних війнах XVII-XVIII ст. Йдеться про виконання населенням численних і різноманітних повинностей, в першу чергу підводної, що з урахуванням зловживань російських і місцевих чиновників мало вкрай негативне значення для господарства, про створення цілої низки мануфактур і галузей економіки, які виключно працювали на потреби армії і флоту - виробництво селітри, сукна, полотна тощо³⁰¹.

Переконливими є думки автора про аграрний характер економіки Гетьманщини, про аграрне соціально-економічне обличчя більшості міст і містечок, про злиденні умови праці робітників, про затримку, порівняно з передовими країнами Європи, промислового перевороту (адже тільки в кінці XVIII ст. з'являються перші парові двигуни), про неефективність державної політики щодо насадження мануфактур і панування серед мануфактур вотчинних закладів, про поступове зростання цін тощо³⁰².

Ґрунтовно показано негативний вплив казенних мануфактур і політики російської держави на розвиток української промисловості взагалі і особливо на поширення капіталістичних відносин³⁰³. В 1923 р. вийшов третій том першої частини “Організації господарства України...”³⁰⁴, вісім розділів якого присвячено аналізу розвитку торгівлі. В них Михайло Єлисейович аналізує тип української торгівлі як результат взаємодії культури і торгівлі в певних конкретно-історичних умовах. Значної уваги приділено також структурі торгівлі, політиці Росії щодо української торгівлі, зовнішньо-економічним зв'язкам Гетьманщини. Спеціальний розділ надано дослідженню соціального складу і стану торговців - чисельність, структура, організація, правове регулювання торгових операцій, конкуренція тощо. Досліджує Михайло Єлисейович значення торгівлі як зв'язку між різними регіонами України. Вперше в історіографії всебічно висвітлено торгівельну політику гетьманського та полкового урядів. Не втратили свого наукового значення статистичні відомості та зроблені автором підрахунки щодо торгівлі, не викликає заперечень і зроблений на достатньому фактичному матеріалі висновок про колоніальну політику царату щодо української торгівлі, що з урахуванням відповідної політики із промисловості поступово перетворило Україну на “ринку для російської промисловості”³⁰⁵. Цікавим є й висновок автора про існування до середини XVIII ст. в Гетьманщині внутрішнього національного ринку, який зник після скасування її митних кордонів³⁰⁶. І важко не погодитись з М.Слабченком у тому, що головна причина зникнення національного ринку і поступового перетворення України в економічну колонію Росії - згорання автономії, перетворення Гетьманщини у російську провінцію.

Саме цей том, що переконливо підтвердив реальність здійснення грандіозного творчого плану, привернув до “Організації господарства України...” підвищену увагу наукової громадськості. Так, академік М.Василенко уважно читав працю М.Слабченка в лікарні Лук’янівської в’язниці, її почали широко вивчати студенти та аспіранти³⁰⁷.

В 1925 р. вийшов з друку останній четвертий том першої частини, в якому автор студіював склад і управління державним майном Гетьманщини³⁰⁸. Показово, що його широко рекламувала преса як “виключно цінне наукове видання”, та й наклад для подібних видань був величезним. Слід погодитись з тогочасною критикою, що це був найкращий том з першої частини “Організації господарства України...” з огляду як на унікальний для української історіографії об’єкт дослідження, так і на характер викладу³⁰⁹.

Михайло Єлисейович значно поліпшив зміст аналізу: певним чином позбувся зайвих претензій і замінив безпредметні теоретико-філософські роздуми вправним аналізом значної кількості важливих питань з політичної, соціальної, економічної та юридичної історії Гетьманщини на значному підґрунті історичних джерел, в т.ч. архівних.

Четвертий том “Організації господарства України...” складається з дванадцяти розділів, в яких аналізується соціально-економічна політика козацької старшини, склад і повинності козацтва, місце церкви і духовенства в соціально-економічній структурі Гетьманщини, форми, методи, наслідки контролю Росії над Гетьманщиною. Провідне місце в томі займає дослідження державного господарства Гетьманщини XVII-XVIII ст. Михайло Єлисейович студіює склад і управління державним майном та гетьманськими “доменами”, рангові та маєтні пожалування і зв’язок між ними, правове положення військових земель, стосунки генерального скарбу з різними соціальними групами населення, склад, розміри надходжень та витрат військового скарбу і податки населення на його користь, московський фіскальний контроль, міста й ратушне господарство.

Автор переконливо доводить, що козацька старшина зуміла сконцентрувати багато селянських і козацьких земель, а самі селяни і козаки потрапляли у кріпацьку залежність. Сприяла цьому відповідна політика гетьманського і полкових урядів, а згодом і російська влада, з якою козацька старшина для зміцнення свого становища співробітничала.

Вперше в історіографії автор показав, що гетьман мав особисте і “рангове” (володів як гетьман державним) майно, перебуваючи спочатку васальним володарем Гетьманщини з широкими повноваженнями. Вже у кінці XVII ст. гетьман став управителем провінції і його влада в міру обмеження прав Гетьманщини зменшувалась, але це не позначилось на його статках³¹⁰.

Докладно М.Слабченко характеризує державну скарбницю Гетьманщини, її склад та функції і переконливо доводить, що з втратою права розпорядження скарбницею гетьман втратив і більшість своїх колишніх прерогатив³¹¹. Природньо, що й четвертий том не був позбавлений недоліків. Так, М.Слабченко невірно визначив дату заснування Малоросійського наказу та проминув його адміністративні функції, не зміг до кінця розібратися він в політичному механізмі реалізації влади в Гетьманщині - згодом цю проблему докладно вивчив Л.Окиншевич³¹².

Безумовно, вже однією цією працею М.Слабченко здобув собі почесне місце в історії української науки. З усіх боків - і за обсягом залученого матеріалу, і за методикою його опрацювання, і за органічним поєднанням в одному творі політичних, економічних та соціальних аспектів, і за глибиною зроблених висновків - чотирьохтомна праця “Господарство Гетьманщини XVII-XVIII ст.” була і залишається унікальним явищем історіографії.

В 1925 і 1927 рр. з’явилась ще одна фундаментальна праця дослідника - два томи “Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX ст.”. “Матеріали...” не слід розглядати як складову частину “Організації господарства України...”, хоча певний зв’язок між ними існує. Це спроба подати загальний нарис історії України в XIX ст., створити схему її історії в цей період. Михайло Єлисейович прагнув поєднати в своїх “Матеріалах...” дослідницькі і учбові цілі, а тому він виходить далеко за рамки соціально-економічної історії.

Структурно праця складається з низки нарисів, що охоплюють політичний розвиток, соціально-економічне життя України, побут, науку, літературу, народні рухи, громадсько-політичну думку і навіть історію розвитку українознавства. Інакше кажучи, це перша в українській історіографії спроба подати синтетичну історію України XIX ст. шляхом обстоювання своєрідності українського історичного процесу. Як пізніше згадував в еміграції один з найвидатніших істориків О.Оглоблін, що “Матеріали...” “були першою науковою спробою подати історію України XIX ст.”³¹³. Хоча, як і в “Господарстві Гетьманщини...”, головну увагу надано соціально-економічним та юридичним аспектам.

Поява “Матеріалів...” мала надзвичайно велике значення в науковому, культурно-освітньому і політичному відношенні. Це аж ніяк не заперечує нашому наступному тверженню, що для сучасної науки ця праця має значення лише історіографічного джерела. Ще раз підкреслимо, що це була перша спроба подати схему історії України в XIX ст. Тому численні помилки і недоречності, що добре видні сьогодні, цілком зрозумілі з огляду на стан розробки тодішньою наукою історії XIX ст. Отже, знов-таки автор врахував вимоги і фактор часу, і “Матеріали...” стали помітним явищем в громадському житті.

М.Слабченко першим висунув альтернативну марксистській схему історії України XIX ст., що засвідчило плідність державницького напрямку національної історіографії. Щодо вартості “Матеріалів...” для сучасності, то слід погодитись з думкою досвідченого і обережного у висновках А.В.Санцевича про те, “...що і нині, коли українська історична наука полишає стереотипи, нав’язувані їй марксистсько-ленінською теорією, матеріали та узагальнення М.Слабченка нам уявляються свіжими, оригінальними”³¹⁴.

Перший том “Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX ст.” складається з передмови, 42 розділів, здебільшого об’єднаних в тематичні блоки, та бібліографічних покажчиків до кожного розділу і до всієї книги. Подана бібліографія та посилання свідчать про досить ґрунтовне знайомство М.Слабченка з літературою і, як зазначив Д.Багалій, “почасти з джерелами”³¹⁵. Крім друкованих джерел, автор використав одеські архіви - Новоросійського генерал-губернатора, військовий, переселенський, військових поселень, рукописні збірки О.Маркевича і Строгановської бібліотеки.

У передмові автор пояснює мету праці - об’єднати якнайбільше опублікованих відомостей і, поповнивши їх новим матеріалом, всупереч традиційним поглядам створити нову схему історії України XIX ст. Михайло Єлисейович зазначає, що стан наукового опрацювання цієї теми змусив його піти на виклад історії України XIX ст. окремими етюдами-ескізами (главами), а не суцільним текстом. Зрозуміло, що одесит, з окремих регіонів України, найбільшої уваги надав Південній Україні, і зокрема процесу її урядової та народної колонізації. Доречно зазначити, що в процесі написання праці Михайло Єлисейович використав величезний обсяг літератури та джерел - лише до бібліографічного покажчика включено 264 назви наукових праць і публікацій різноманітних джерел.

Перший том охоплює період 1800-1861 р.р. і в ньому обговорено стан сільського господарства України, правове становище селян, заведення інвентарних правил. Автор звертає увагу на розвиток міст, ремесла і передреформеної фабрики, на виникнення мануфактурного виробництва і становище робітників, українські ярмарки, зовнішню торгівлю, українські проекти визволення селян та період реформи 1861 року. У восьми розділах висвітлюється історія громадсько-політичної думки та громадських рухів, і в окремому розділі з’ясовується стан української шляхетської історіографії. Чітко простежено русифікацію і колонізацію України, її інкорпорацію до складу імперії.

До структурних недоліків праці, що мало неабияке значення при використанні праці як підручника, слід віднести недостатню увагу вченого до політичних та духовних процесів і відсутність чіткої системи у доборі розділів до блоків.

У книзі є і хронологічні недоречності, особливо помітні при розгляді реформи 1861 р., що виступають як результат деякої нечіткості у поєднанні хронологічного та тематичного принципів. Слід закинути авторові і переважно вертикально-ізольоване освітлення окремих суспільних явищ і брак широкої уваги до горизонтальних зв’язків між ними. В праці є і ще чимало огріхів - брак аналізу процесів в Україні в широкому контексті світової історії, певні спрощення, ідеалізація Гетьманщини, неповне використання опублікованих джерел, фактичні помилки тощо.

Разом з тим, у праці поставлено і почасти вирішено багато вузлових проблем, які в сукупності дають загальне уявлення про історію України в першій половині XIX ст. За безперечний здобуток книги, на відміну від деяких попередніх видань, слід вважати обережність висновків і відсутність узагальнень без належного фактичного обґрунтування. Це відмітив навіть такий обережний рецензент, як Д.Багалій.

В “Матеріалах...” зроблено подальший і впевнений крок у формуванні М.Слабченка як дослідника, і його головного метода - соціального, економічного та юридичного підходів - набула ще більшої досконалості. Про зрілість дослідника свідчить також уважне, і разом з тим, критичне ставлення до своїх попередників у виробленні загальної схеми історії України - М.Грушевського, О.Єфименко, М.Яворського, Д.Багалія. Михайло Єлисейович, взявши у них позитивне і відкинувши застаріле або

недоречно, сміливо вирішив довести до кінця почату ним справу створення схеми історії України XIX ст.

До активу дослідника слід також віднести розгляд України як єдиного соціального організму. Михайло Єлисейович, у відповідності з цим посиланням, провів величезну роботу по виявленню, групуванню й обробці джерел, в т.ч. фольклорних, з історії України XIX ст. Найкращими є розділи з аналізом соціально-політичного розвитку України і шляхетської ідеології. Поважний внесок зроблено і в історію права України XIX ст.

У 1927 р. вийшов другий том “Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX ст.”, що мав 47 розділів і хронологічно охоплював період 1861-1905 рр. В ньому особливої уваги надається реформі 1861 р., яку М.Слабченко слушно вважав “поворотним пунктом в економічно-соціальної історії України нового часу”. Цікаві сторінки праці присвячено пореформовій еволюції поміщицького і селянського господарства; зокрема подано аналіз статистичних відомостей про зростання засівів пшениці у зв’язку з посиленням втягування села у хлібно-торгівельні операції ринку³¹⁶. Докладно висвітлив Михайло Єлисейович аграрні кризи, їх причини та соціально-економічні наслідки.

Порівняно з першим томом значно більше місця відведено аналізу промисловості, в першу чергу фабрично-заводській, а також формуванню робітничого класу та робітничого руху. Не втратили своєї наукової вартості сюжети про українофільство, неоднозначну позицію російської інтелігенції щодо гноблення України, критика поглядів М.Яворського про близькість діячів старої громади до марксизму³¹⁷, езопів виклад ставлення інтелігенції до революції і досить прозора критика соціалізму радянсько-більшовицького зразка.

Автор слушно зауважує, що іноземні купці та підприємці, оселившись в Україні, переважно працювали на свою нову батьківщину-Україну. М.Слабченко як і деякі інші історики, зокрема О.Оглоблін, розглядає українське господарство і ринок як певну цілісність в межах Російської імперії. Пізніше, в 1928 р., М.Слабченко зазначав: “...Україна проходила в своєму житті всі етапи капіталістичного розвитку...які проходила Європа”³¹⁸. За М.Слабченком економіка України XIX ст. була певною цілісністю, посідала певне місце в світовому розподілі праці і розвивалась згідно світових соціально-економічних тенденцій. До речі, саме ці положення закидали автору офіційні рецензенти кінця 1920-х років³¹⁹.

Значної уваги надано всім складовим українського суспільно-політичного руху - національно-визвольному, студентському, різночинському, робітничому, взаємодії українського та російського революційних рухів. З політичних сюжетів найкраще виписана антиукраїнська політика російського царату - погроми українських організацій, заборона української книжки тощо. Події ж російсько-японської війни та першої російської революції, яким присвячено три розділи, подано досить схематично, що можна пояснити цензурними умовами. Лише окремі події цього періоду, свідком яких був сам Михайло Єлисейович, написані в його звичайній манері - яскраво, дотепно, з влучними характеристиками. Поверхово висвітлено й суспільно-політичний рух на Західній Україні.

Цей том, як і перший, написаний в основному на підставі друкованих джерел і літератури. Серед 300 використаних автором видань є наукові студії, мемуари, статистичні збірники, періодика, навіть літературні твори.

Зробивши висновки з критики на перший том, Михайло Єлисейович відмовився від сполучення тематичного та хронологічного принципів викладу і другий том побудував суто за хронологічним.

Це дозволило значно покращити логіку викладу і зв’язок між окремими розділами.

Підбиваючи загальні підсумки цієї двотомної праці, зазначимо, що порівняно з працями попередників М.Слабченко створив оригінальну схему історії України XIX ст. і тим самим не тільки заповнено, існувавшу в середині 1920-х роках, прогалину в науковій та учбовій літературі, а й зроблено значний крок вперед у поступі української історіографії. Так, “Матеріали...” широко використовувались в навчальних цілях - студентами, аспірантами, вчителями середніх шкіл тощо. Навіть марксистські навчальні заклади рекомендували цю працю для вивчення своїм слухачам як обов’язкову³²⁰. Вихід її також сприяв посиленню уваги до історії України XIX ст.

М.Слабченко написав у 1926 р. третій том “Матеріалів...”, що охоплював період 1906-1920 рр. Рецензент М.Рубач поряд із слушними зауваженнями закинув авторові політичні помилки типу “антиросійського підходу” і “петлюрівщини”³²¹. Але й з переробленої праці Держвидав України, виходячи з повторної оцінки М.Рубачем опису подій 1917-1920 рр. як “політично шкідливих”, запропонував опублікувати лише частину, що охоплювала період 1906-1917 рр. На це автор не

погодився. “На друкування шматка роботи я не згоджусь,- занотував М.Слабченко у щоденнику.- Хай собі краще робота лежить, поки не знайде зацікавленого рецензента”³²². Підготовлений матеріал було видано гектографом Одеського ІНО як підручник³²³.

Чільне місце в доробку дослідника займають праці з історії Запоріжжя³²⁴, які, на думку самого Михайла Єлисейовича, були найкращими з його творів. В наш час ці студії академіка не втратили наукового та виховного значення.

Сам автор так окреслив свої завдання:” Про Запоріжжя взагалі й Січ зокрема понаписували гори більших і менших книг...Але що по суті являло собою Запоріжжя, яка природа його, які стадії розвитку проходило воно, було воно своєрідним унікалом, а чи явище, що належало до певного соціального типу - і досі в повній мірі не висловлено”³²⁵. Відповідно головне місце в працях про Запорожжя посідає соціально-економічна проблематика, соціальна структура і соціально-правове положення різних категорій людності Запорозьких Вольностей. Попередники вченого переважно зосереджувались на військово-політичних та етнографічних аспектах. Михайло Єлисейович рішуче пориває з романтичними традиціями запорозької історіографії і продовжує започаткований М.Грушевським реалістичний погляд на історію запорозького козацтва. Ці праці зайвий раз засвідчили, що творчий потенціал Михайла Єлисейовича ще далеко не вичерпаний. Порівняно з попередніми його працями монографічні студії з історії Запорожжя ґрунтуються на докладному, практично повному, використанні літератури та джерел з цієї проблеми.

Студії академіка з історії Запорожжя критика зустріла низкою доброзичливих відгуків і рецензій, взагалі вони “прозвучали”. Крім охарактеризованих в історіографічному огляді оцінок істориків заслугоує на увагу думка академіка-правника О.Малиновського про те, що праці М.Слабченка становлять собою по суті історію запорозького права³²⁶.

За монографію “Соціально-правова організація Січі Запорізької” М.Слабченко зумів отримати дві премії - у 1926 р. Комісії преміювання наукових праць при Укрнауці Наркомату освіти України за її перший варіант під назвою “Організація господарства Запоріжжя. Економічно-соціальний уклад Січі в умовах військового права”³²⁷, а в 1927 р. - за перероблений і опублікований варіант під назвою “Соціально-правова організація Січі Запорізької” премію Всеукраїнського комітету сприяння вченим України³²⁸.

“Запорізькі” праці Михайла Єлисейовича містять докладні і кваліфіковані історіографічні огляди, а також дискусію з низки конкретних питань історії запорозького козацтва зі своїми попередниками. Вперше до аналізу Запорожжя залучено М.Слабченком західно-європейську літературу (англійську, німецьку, французьку, італійську) XVIII-XIX ст. з приватних збірок князя Воронцова і графа Строганова. До речі, наступні дослідники ці праці чомусь ігнорували.

В дослідженнях історії Запорожжя академік продовжив кращі, дійсно наукові, традиції української історіографії вивчення Січі і одночасно рішуче заперечує як марксистські схеми М.Яворського та М.Покровського, так і ідеалістичні оцінки А.Скальковського та Д.Яворницького. В них створено нову схему історії Запорожжя, передусім його державної організації, яка стала важливим кроком вперед в історіографії Запорожжя і не втратила свого наукового значення і в сучасних умовах.

До написання праць з історії Запорожжя вчений залучив величезну кількість друкованих джерел та матеріалів Архіву Коша нової Запорозької Січі, кваліфіковано і доречно використав статистику, подавши переважно узагальнюючі відомості. Широке залучення різноманітних джерел дозволило уточнити хронологію деяких історичних подій.

В “Соціально-правовій організації Січі Запорізької” в притаманній М.Слабченку манері з’ясовуються економічні, соціальні та передусім, правові аспекти історії не всього Запорожжя, а лише його центру - Січі та куреня. Структурно праця складається з п’яти проблемно-тематичних розділів та бібліографії. В першому розділі розглядається історіографія, історія колонізації Вольностей і складання кордонів. Головної уваги надано висвітленню питання про формування Запорожжя як держави, його міжнародно-правового становища і подано докладний аналіз ознак державності.

Автор слушно зауважує, що подібні до Січі феномени мали й інші народи (скажімо, донські козаки), але це аж ніяк не зменшує значення суто національних, специфічних рис Запорожжя.

Як історик-правник, М.Слабченко постійно тримає в полі зору державну організацію - Січ, а при розгляді будь-яких сюжетів, чільного місця надає відповідним юридичним нормам, державно-правовому устою Запорожжя. Плідною за змістом, хоч і не бездоганною за формою, є думка про панування на Запорожжі військового права, що забезпечувало панування січового козацтва (в першу чергу старшини) над іншими соціальними верствами населення. Адже “Запорізька держава”

згідно М.Слабченку, народилася після появи військової верстви - козаків, які поклали господарські функції на селянство, ремісників тощо. Бо спочатку запорожці сполучали і військові, і господарські функції.

Зазначимо, що аналогічний феномен мав місце у ранньо-середньовічній Європі, яка постала після виділення рицарів з функціями оборонців-воїнів. У цьому сенсі запорожці-січовики дійсно нагадували рицарів західноєвропейських середніх віків.

Другий розділ присвячено куреню, причому і сьогодні цей сюжет не має аналогів у літературі.

Розгляд куреня в статичній і динамічній формі дозволив довести, що саме курінь поклав початок Війську Запорозькому, як державному утворенню, і з цього боку Січ була федерацією куренів. Докладно проаналізовано господарство і організацію куреня, його структуру, положення козака в курені, курінне товариство і духовну спорідненість членів куреня, зміст козацької честі.

Подальші розділи органічно пов'язані з другим, центральним, що надає всій структурі праці чіткості та послідовності. Так, в третьому розділі автор характеризує Січ як федерацію куренів і поступове її становлення від озброєних містечок до Коша. Цікаві підрахунки кількості куренів в кожній Січі, чого більше ніде не робилось. Скажімо, за підрахунками М.Слабченка на Кам'янській Січі було 38 куренів, а в Олешківській лише 9. Таке порівняння чітко показує на розкол серед запорожців після зруйнування в 1711 р. Петром I Кам'янської Січі, про що в літературі існують непевні натяки.

Сюжет із військової історії Січі та про функції військової старшини на цьому тлі виглядають порівняно блідо.

Четвертий розділ повністю присвячено запорозькому праву - його джерелам, характеру, еволюції, особливостям, формам існування (автор доводить існування писаних норм). Як вчений-правник М.Слабченко кваліфіковано студіює практично всі галузі запорозького права - державне, судове, кримінальне, фінансове, земельне, майнове. Цей аналіз дозволив автору переконливо показати існування на Січі у XVIII ст. приватної власності.

Останній, п'ятий, розділ висвітлює соціально-правові аспекти господарського, політичного і військового життя Січі: функції ради і урядовців, еволюцію економіки Вольностей, формування старшини як певного соціального прошарку, соціальну природу державних інститутів тощо. В цьому ж розділі вперше розроблено, і розроблено вправно й змістовно, абсолютно нове питання про податкову систему Запорожжя.

Не втратили й сьогодні актуальності висновки М.Слабченка щодо значення різних видів господарської діяльності (мисливство, рибальство, скотарство тощо) в економіці Запорожжя, і наші власні дослідження підтверджують думку академіка про те, що землеробство набуло значного поширення лише з середини XVIII ст.

Надзвичайно актуальними сьогодні у зв'язку з реанімацією деякими письменниками і навіть вченими-популяризаторами романтичних концепцій історії Запорожжя є думки академіка щодо соціального складу населення Вольностей. Дослідник логічно і послідовно показав соціальну динаміку мешканців паланок та зимівників, довів на яскравих прикладах наявність глибокої не лише майнової, а й соціально-класової диференціації і тим показав помилковість тверджень деяких істориків, зокрема Д.Яворницького, про панування на Запорожжі соціальної рівності.

Михайло Єлисейович докладно описав майно запорозької старшини, положення наймитів та їх платню і взагалі, на відміну від своїх попередників, охарактеризував не лише старшину, а й рядових козаків, мешканців слобід і зимівників³²⁹. Цей аналіз переконливо дозволив довести закономірність бунту сіроми 1768 р. Разом з тим автор вважав бунт 1768 р. не лише соціальним, а певною мірою антиросійським рухом³³⁰.

Природно, що ця праця вченого мала недоліки, вади, прорахунки - не всі висновки і вузлові питання висвітлені з однаковою повнотою, подекуди автор відхиляється від центральної ідеї в бік другорядних деталей, трапляються логічні недоречності, дещо перебільшується рівень розвитку державності Запорожжя³³¹, більшого аналізу вимагала залучена західно-європейська література тощо. Зауважимо, що частина зроблених критиками закидів обумовлена не врахуванням тієї обставини, що "Соціально-правова організація Січі Запорізької" була лише першою частиною великої праці з історії Запорожжя.

У 1929 р. вийшла "Паланкова організація Запорізьких Вольностей". Складається вона з п'яти розділів, бібліографії та документального додатку, що містить виїмки з друкованих і архівних джерел - розписки, скарги, листування кошового отаману тощо.

У першому розділі йдеться про запорозькі містечка (фобурги), їх населення та управління, про політику Москви щодо Запорожжя, в т.ч. поширення на Вольностях чужих, по відношенню Січі,

правових норм, та Історію української колонізації Вольностей подано у другому розділі. Дали подається аналіз козачої і некозачої людності Запорожжя, господарчій побут та повинності останньої, еволюція економіки та торгівлі на Запорожжі, систему податків. Завершується розділ цілком доречним і ретельно обґрунтованим документально висновком щодо положення селянства на Запорожжі: “Перед нами по суті безправна маса селянської людності, що мала обов’язки й була за слухняне знаряддя в руках Запорізької Січі”. Тільки січовики мали права³³². Саме гостротою соціальних суперечностей, визиском старшини та паразитизмом січовиків щодо посполитих, ремісників, торговців і гніздюків, автор пояснює факт спокійного ставлення більшості населення Запорожжя до ліквідації царатом Січі.

В четвертому розділі М.Слабченко всебічно висвітлює роль паланок в житті Запорожжя та їх структуру, внутрішнє життя, функції паланкової старшини. Зроблений в останньому, п’ятому, розділі огляд господарства Запорожжя, його соціального та правового устрою (цей розділ є певним підсумком “Соціально-правової організації Січі Запорізької” і “Паланкової організації Запорізьких Вольностей”) дозволив академіку підкреслити, що за тенденціями соціально-економічного, політичного та юридичного розвитку Запорожжя з другої половини XVII ст. нічим принципово не відрізнялося від Гетьманщини.

Багато критиків, Михайла Єлисейовича, спекулювало на його висновку про панування на Запорожжі “мусульманського феодалізму”. Особливо послідовно критикував це положення В.Голобуцький (“фанатичний висновок”, за його твердженням). Але академік говорив дещо інакше: “У даному разі перед нами ТИП (розрядка наша) мусульманського феодалізму”³³³ і цей акцент суттєво наближує погляди дослідника до сучасного розуміння стану Запорожжя на перехресті цивілізацій.

Найбільшим внеском академіка в історіографію Запорожжя є впровадження наукового, об’єктивного погляду на юридичний та соціально-економічний устрій Вольностей та вироблення відповідної концепції історії Запорожжя. Якщо взяти до уваги те, що до виходу праць М.Слабченка ці питання були в літературі надзвичайно заплутані, то це був дійсно “революційний” крок в поступі української історіографії.

Високо оцінює дослідження вченого з історії Запорожжя історична громадскість діаспори, про що свідчить публікація на сторінках “Українського історика“ праці академіка “Соціально-правова організації Січі Запорізької” під заголовком “З історичної спадщини академіка М.Слабченка”.

Виділимо ще одну рису праць науковця. В студіях з історії Запорожжя і економіки Гетьманщини вчений чильної уваги надавав колонізації Південної України, внеску у цей процес запорожців та українських селян. Не заперечуючи вагомої ролі у заселенні і господарському засвоєнні південноукраїнських степів росіян, сербів та інших народів, М.Слабченко на підставі аналізу статистичних та інших джерел правильно виділив провідну роль українців - селян, козаків, ремісників, чумаків. “Пануючою (в колонізаційному русі - СВ), - наголошував академік, - була хвиля українська, в ній розчинялись усі елементи, засвоювали український побут у всіх його проявах, асимілювались і по мові, і по звичаям, і по укладу, і по вірі...”

Така роль українського населення пояснювалась наявністю Запорізької Січі, її впливом на колонізацію Північного Причорномор’я, що добре проаналізовано і доведено дослідником у “Паланковій організації Запорізьких Вольностей”. І хоча за імперської доби ця тенденція зазнала значної антиукраїнської деформації, ще й зараз у селах Південної України з багатонаціональним складом населення український елемент є інтегруючим, а українська мова з кінця XVIII ст. стала мовою міжнаціонального спілкування.

Крім цих головних праць, Михайло Єлисейович опублікував в 1920-ті роки значну кількість підручників, статей, заміток, рецензій тощо. За тематикою серед них були праці з історії держави і права України, української і російської культури, історії української науки, нумізматики, сфрагістики, економічної історії, джерелознавства та історіографії, методології історії³³⁴. Про деякі з них є сенс сказати більш докладно.

У 1922 р. була надрукована замітка М.Слабченка, присвячена пам’яті видатного українського вченого і громадського діяча, запеклого супротивника В.Леніна М.Туган-Барановського. В умовах червоного терору і репресій щодо самого вченого це був гідний вчинок. Михайло Єлисейович підкреслив патріотичну діяльність на користь України видатного теоретика і практика кооперативного руху³³⁵.

Через рік вийшла друком розвідка про М.Зібера. В ній академік підтримав тезу М.Яворського про те, що саме українського вченого М.Зібера слід вважати засновником русько-українського марксиз-

му³³⁶. В 1929 р. всіх прихильників цієї точки зору - М.Грушевського, П.Демчука, М.Слабченка, М.Яворського - було піддано політичній гострій критиці³³⁷.

Декілька публікацій характеризують вченого як допитливого і вправного джерелознавця. Так, зустрівши в Архіві Коша Нової Запорозької Січі невідомі категорії “фаміліати” і “заступаючи” серед іноземних поселенців, він шляхом порівняння значної кількості українських та західно-європейських джерел з’ясував таке. Ці категорії виникли у сербських та молдавських колоніях Півдня України другої половини XVIII ст. з їх “підневільно-військовою організацією праці”.

“Фаміліат” - це людина підлегла, стороння за походженням прізвищу чи роду й зв’язана з ним службою, а “заступаючий” - замісник у війську з членів родини³³⁸.

Близька за характером до цієї замітки і стаття “Доброчинці і вихованці”, видрукована в збірнику на пошану М.Грушевського³³⁹. В ній йдеться про практику передачі неповнолітніх кантоністів після ліквідації військових поселень “на виховання” до заможних хазяїв, що фактично експлуатували нещасних підлітків. Знайшовши в Одеському архіві справу зі скаргами батьків цих вихованців, вчений дослідив походження, суть та генезу цього унікального за формою, але по суті характерного для Російської імперії передреформової доби інституту.

На протязі 1920-х років поступово збагачувався кругозір дослідника, і він звертає увагу на інформативні можливості нових видів джерел. Так, у 1927 р. у ґрунтовній статті “Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини” подано аналіз як історичного джерела топографічних описів Полтавської (1806р.) і Харківської (1837 р.) губерній. Зроблені свого часу Вільним Економічним товариством вони, як довів автор, містять багато цінних і подекуди унікальних відомостей про хід суспільного розвитку Лівобережжя та Слобожанщини першої половини XIX ст.³⁴⁰.

В статті “Запорізькі печатки XVIII ст.” - аналіз колекції запорозьких печаток, які належали приватним і урядовим особам, дозволив М.Слабченку простежити принципові зміни на Запорожжі в 50-70-х р.р. XVIII ст. (політичні, економічні і навіть у світогляді)³⁴¹.

Джерелам українського права присвячена розвідка “Ескізи з історії “Прав, по которым судится малороссийский народ””, що складається з трьох частин - нарисів: “Яким Статутом користувалися в Гетьманщині XVII ст.”, “Чи використовувалося Гетьманське законодавство в “Правах...”” та “Яка була перша редакція “Прав...” ?”³⁴². Михайло Єлисейович дослідив редакції Кодексу та значення гетьманського законодавства і Литовського статуту як джерел “Прав...”. Як добрий знавець джерел “Прав...” вчений взяв участь в дискусії з приводу того, який статут був джерелом “Прав...” і висловив правильну думу: польськокомвне видання III Литовського статуту³⁴³.

Видав академік в цей період і три підручники³⁴⁴. Так, зібраний матеріал для восьмого і дев’ятого томів “Організації господарства України” був частково вміщений в невеличкому конспекті лекцій, читаних на курсах для вчителів в серпні 1927 р. під назвою “Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX-XX ст.”. В ній стисло розглядаються питання про тенденції товарного господарства, аграрні відносини та сільське господарство до і після 1861 р., боротьба пруського та фермерського шляхів розвитку сільського господарства, боротьба за землю в 1905р. В підручниках яскраво виявився письменницький талант М.Слабченка - вони написані виразною, яскравою мовою. Навіть складні питання викладені просто, ясно і зрозуміло для “середнього” студента. Підручникам в цілому притаманний високий науковий рівень і логічна структура, широкі узагальнення, вдале використання джерел, чіткі висновки. Виразно проглядається і особа автора, його власне ставлення до історичних подій. Взагалі ж знайомство з підручниками Михайла Єлисейовича свідчить про його неабиякий талант педагога.

Проте не всі підручники відповідають рівню Слабченко-вченого. Виданий в 1929 р. курс лекцій “Феодалізм на Україні”, на наш погляд, не додав авторитета досліднику. Його основні положення не були оригінальними і він нічим суттєвим не збагатив історіографію.

Так, необґрунтованим виявилось твердження про завершення доби феодалізму в Україні XVI ст., автор плутано й нечітко подає визначення й ознаки феодалізму, принаймні незрозумілим виглядає твердження про складання на українських землях феодалізму “французького зразка”, дивним виглядає й беззастережне виділення вслід за М.Покровським в XVI-XVII ст. епохи “торгового капіталу, чи капіталізму”³⁴⁴. Хоча останнє твердження можна пояснити панувавшою політичною обстановкою - адже лекції читались в 1928/29 навчальному році.

Заслугує на увагу сучасних дослідників лише характеристика взаємодії суспільства і природного середовища, вплив останнього на характер та еволюцію економіки. До речі, М.Слабченко одним з перших в українській історіографії надавав чільного місця проблемам екології³⁴⁶.

За формою підручник теж має серйозні вади - лекції не мають назв і плану, в тексті відсутні посилання і взагалі книга не має ні хронології, ні списку джерел та літератури.

Для рецензій М.Слабченка притаманні яскравість викладу, дотепність, аргументованість висновків³⁴⁷. Наукова етика Михайла Єлисейовича не дозволяла йому в рецензіях робити винятків для своїх друзів чи знайомих. Вчений також не писав рецензій “для галочки”, а завжди брався аналізувати лише праці з тих проблем, в яких сам добре розумівся. В рецензіях йде аргументована полеміка із залученням джерел, в т.ч. архівних.

Написав академік і працю мемуарного характеру “Одеські каменярі в 80-90-х р.р. XIX ст.”³⁴⁸. В ній на основі дитячих вражень яскраво і образно, переконливо змальовано працю, побут, психологію каменярів. Михайло Єлисейович із знанням справи пише про їх важку працю і тяжке життя. Вчений доводив, що за умов царату навіть некваліфікований, але сумлінний і не питуший робітник міг забезпечити собі та своїй родині порівняно пристойний рівень життя.

Через арешт і засудження академіка далеко не всі розпочаті дослідження були доведені до логічного кінця. Так, є численні свідчення про інтенсивну працю вченого в 1928-1929 р.р. за планом Комісії вивчення історії західноруського та українського права ВУАН над темою “Генеральний військовий суд XVII-XVIII ст.”. Михайло Єлисейович збирав матеріали з цієї теми в архівах та бібліотеках Києва, Чернігова, Харкова, Одеси. На основі опрацювання зібраного матеріалу було підготовлено статтю (за іншими відомостями, монографію), яка мала увійти, але через процес “СВУ” цього не сталося, до “Праць Комісії для виучування історії західноруського та українського права ВУАН”³⁴⁹. Не було завершено написання праць “Проблеми сучасної Албанії” та “Впливи турецького права на земельні відносини у Вольностях Запорізьких”, які він готував за завданням Одеської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства³⁵⁰. Взагалі, за деякими оцінками, доля принаймні 40 розпочатих в тій чи іншій мірі наукових праць академіка залишається невідомою.

Творча спадщина М.Слабченка була значним кроком у поступі національної історіографії. Він продовжив традиції корифеїв історичної думки України - В.Антоновича, О.Лазаревського, М.Грушевського, Д.Багалія (оригінальності і самостійності української історії, природності демократичних засад для історичного буття українського народу, порайонне вивчення тощо). Спираючись на ці традиції він прагнув по-новому підійти до висвітлення деяких концептуальних проблем в контексті формування нового, певною мірою революційного за змістом і часом виникнення, державницького напрямку. У цьому відношенні його творчість була органічною часткою історіографії 1920-х років. О.Оглоблин, свідок і активний учасник цих подій, зазначав, що “...цей державницький дух і національний характер - були основними рисами української історіографії 1920-х років на Наддніпрянській Україні”³⁵¹.

Аналіз творчого доробку вченого дозволяє вважати його яскравим представником державницького напрямку - за проблематикою, методологічним і методичним інструментарієм, самим характером (з урахуванням тодішніх реалій) він цілком відповідає існуючим критеріям³⁵².

При цьому ми далекі від приписування академіку монізму історіософських поглядів. Певна еkleктичність методологічних засад притаманна значним історикам³⁵³. Це ще більше вірно для української історіографії 1920-х років, історіографії перехідної доби.

В літературі вже відзначалась порівняна строкатість та еkleктичність теоретичних підвалин праць М.Слабченка³⁵⁴. Таке становище обумовлювалось природним для дослідника застосуванням найбільш ефективного методу при аналізі конкретних феноменів без абсолютизації певної методології. До елементів монізму вчений вдавався в історико-філософських узагальненнях, вважаючи поступ української державності одним з вирішальних чинників процвітання українського народу.

Методологічний плюралізм у поєднанні з прихильністю до позитивізму і об’єктивізму на тлі здорового релятивізму дозволив вченому спиратися на цілком пристойну і достатню методологічну базу.

Історіософські підвалини творчості історика змінювались з часом. У різних працях і навіть у висвітленні різних сюжетів чітко виявляється певний історіософський підхід.

Так, на всіх студіях академіка позначився позитивізм, що пояснюється його порівняно високою ефективністю. З іншого боку, творчий шлях М.Слабченка наче повторює в мініатюрі історію науки. Пригадаємо, що О.Конт своїм позитивізмом започаткував соціальні науки як такі на ґрунті добору і аналізу достовірних фактів. І вже на плечах “доброго і старого” позитивізму зросли інші теоретико-методологічні теорії.

М.Слабченко звертався до позитивізму і в ранньому, і в зрілому віці при вивченні нових сюжетів чи недостатньо вивчених періодів. Приміром, у дослідженні історії України XIX ст. академік об'єктивно знаходився на початковому етапі, зміст якого в першу чергу полягав у створенні фактологічної бази. Тому у "Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX ст.", особливо у I-ому томі, позитивістські підходи видні "неозброєним оком". Саме тому і закидали йому відсутність цілісності, штучну окремість розгляду політичної, економічної і т.д. історії. В інших працях, де автор міг опертися на здобутки інших чи власні, М.Слабченко більшої ваги надавав застосуванню інших методів, скажімо, у II-ому томі тих же "Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX ст.". При дослідженні Запорозжя він здебільшого спирався на марксизм і соціологічну методику, а при дослідженні курія - не позитивізм.

Позитивізм М.Слабченко використовував не класичний, а модернізований, збагачений елементами інших наукових парадигм. Так, при висвітленні ролі і місця на Січі того ж курія вчений застосовував системний і структурно-функціональний аналіз.

Історіософія вченого була на рівні вимог часу. Так, вже свої ранні праці М.Слабченко писав з використанням найновіших теорій соціології і права. Значний вплив на погляди вченого мала школа М.Ковалевського і французька соціологія, що відобразилось на перших монографіях. Ідеї М.Ковалевського, скажімо, назавжди увійшли до його творчої лабораторії. В історії держави і права Михайло Слабченко був стійким прибічником їх детермінованості економічними факторами.

Спочатку взаємозв'язок між економікою і політикою у трактуванні вченого виглядав дещо спрощено і механістично. З роками розуміння соціологічного методу стає більш досконалим. "Кожний народ і кожна епоха мають свої особливості в судах і процедурі в залежності від різних причин, а насамперед в залежності від економічних обставин, - зазначав дослідник у 1919р. - Міняється економічний уклад - міняється право, інститути, юридичні основи і, таким чином, право в одну епоху має одні форми, в другі часи може мати вже зовсім інший вигляд, іншу фізіономію³⁵⁵". У цій формулі видно розуміння вченим відносної самостійності політики і права від соціально-економічних обставин.

М.Слабченко вивчав розвиток економіки з урахуванням державно-правових інститутів, іноді не приділяючи уваги іншим факторам. Подекуди вчений штучно пояснював історичні події розвитком українського капіталізму, у деяких працях відчутний вплив модерністсько-вульгарного підходу. Проте робити закиди вченому у вульгарному економічному детермінізмі не варто. Справа ускладнюється загальним рівнем соціального знання і своєрідністю тогочасної термінології. Без урахування останнього можна приписати М.Слабченку неіснуючі гріхи. Так вийшло з В.Голобуцьким щодо заходів у "мусульманському феодалізмі" стосовно Запорозжя, про що йшлося вище.

Про критичне ставлення академіка до вульгаризаторських теорій 1920-х років свідчить його сприйняття т.зв. соціальної теорії карного права, коли злочинці об'являлись "соціально близькими" радянській державі, а буржуазія - "соціально чужою". "А висновок з цього, - пише М.Слабченко у "Щоденнику", - самий баранячий: злочинця не карати, бо мовляв, суспільство винне. На ділі ж повинно бути інше. Злочин треба карати самим суворим чином, бо він зроблений, а оте суспільство, що виплодило той злочин, треба оздоровлювати"³⁵⁶. Показчиком розвинутої права Михайло Єлисейович вважав проголошення і гарантування прав людини³⁵⁷.

Доречною є думка про певну умовність поділу істориків на школи і напрямки. Будь-який значний історик досліджує державу, соціальну боротьбу, враховує вплив географічного середовища тощо. В цьому сенсі у працях академіка є елементи цивілізаційного підходу. За М.Слабченком на Запорозжі були відчутні впливи мусульманської цивілізації, у Південній Україні XIX ст. - західної, а Україна в цілому розглядалась як частка "європейського простору".

Чи, скажімо, у студіях з історії Запорозжя проглядаються деякі методи школи Анналів - адже ці студії є дійсно соціальною історією. І хоча вплив французької історіографії на М.Слабченка заперечувати неможливо - він вивчав у Франції історичну літературу під час захисту знаменитої дисертації "Філіп II і Франш-Конте" одним з засновників Анналів Л.Февром - все ж більше значення мало прагнення по-новому оцінити історію Запорозжя. Так чи інакше, але загальні тенденції еволюції світової історичної науки вчений сприймав.

Історіософські позиції М.Слабченка варто оцінювати на тлі взаємодії історичних шкіл української історіографії 1920-х років. Він, разом з послідовниками Д.Багалія, переважно намагався дотримуватися позитивістської теорії факторів, надаючи основної уваги соціально-економічним, класовим і державницьким аспектам.

З урахуванням цього більш зрозумілим стає використання вченим марксизму. Позитивізм, подібно марксизму, цікавиться соціально-економічними процесами. Тому-то М.Слабченко бачив у марксизмі потенційні можливості розвитку української історіографії. “Підкреслення “марксизму”, - зауважував О.Оглоблін, - це з одного боку данина часу, а з другого боку, глибоке переконання самого Слабченка (і не тільки його), що він творить нову марксистську школу в українській історіографії, будь-що-будь школу революційну, в кращому розумінні того слова. Ясна річ, що з московським “марксизмом-ленінізмом” це не мало нічого спільного³⁵⁸.

Вірність такого тлумачення підтверджують й інші документи. Так, у листі до Д.Багалія у 1926 р. вчений писав, що він “сповідує марксистську віру”, але з контексту чітко простежується прагматизм цього сповідання³⁵⁹. Це усвідомлювали й розумні сучасники. За П.Федоренком, скажімо, праці М.Слабченка “... в цілому треба розглядати як першу спробу дати на ґрунті історично-матеріалістичного методу аналіз економічного та юридичного ладу України”³⁶⁰.

Отже, Михайло Єлисейович у прагненні розробити власну концепцію історії України намагався поєднати різні методологічні засади. При цьому державницькі ідеї були визначальними. У ненадрукованому варіанті праці з соціально-економічної історії Запорозжя вчений чітко зазначав: “Передовсім праця має діло з державною організацією України”³⁶¹. Академік під терміном “господарство” розуміє і аналізує державно-правовий устрій, правові норми і правові межі, тобто державно-політичну оболонку господарства. Тому вивчення історії економіки дозволило М.Слабченку визначити місце Запорозжя і Гетьманщини у загальному поступі української державності, особливості їх державно-політичного механізму.

Це забезпечувало авторові оригінальність тематики (бо предмет дослідження обирався на межі громадянської історії, історії економіки та історії держави і права). Нам це забезпечує можливість відповідного використання праць М.Слабченка при вивченні історії України, економічної історії України, історії держави і права України, дозволяє розглядати їх як одне з джерел української політології.

Тому є всі підстави ще раз наголосити. В 1920-і роки М.Слабченко стає лідером (принаймі одним з них) державницького напрямку, що чітко розуміли сучасники. Головним аргументом на користь цього є відповідні проблематика, методологія і методика, висновки праць дослідника. Елементи державницького напрямку відчуті вже у перших монографіях, у роки національно-визвольних змагань його риси помітно посилюються. В 1920-і роки державницькі ідеї стають визначальними у творчості академіка.

М.Слабченко кваліфіковано використовував досконалу систему методів історичного дослідження. Чи не головним був історико-порівняльний, який вчений дещо удосконалив. Так, він широко порівнював історичні процеси в Україні, Росії і Західній Європі, що дозволило застосувати ідеї про господарські типи країн та їх взаємозв’язок.

Майстерно використано системний та структурно-функціональний аналіз при вивченні таких складних історичних феноменів, як Гетьманщина і Запорозжя. Природньо, що майстерність набувалась поступово.

В цілому методичний інструментарій одесита був різноманітним і досконалим. Так, це використання методів історичної демографії та етнології, картографії і статистики, вправне застосування предметно-хронологічного методу чи документалізму. В сукупності вони дозволяли кваліфіковано вирішувати практично будь-які конкретні питання. Скажімо, аналіз креслень і записок Г.Боплана дозволив реконструвати мережу торговельних шляхів³⁶².

І ще одна риса методу Михайла Єлисейовича, пов’язана з особливостями його вдачі. Вчений, подібно послідовникам школи Анналів, був прихильником активної, а не пасивної ролі історика у дослідженні минувшини. В разі відсутності достатньої кількості певних джерел (це було звичайним явищем у його піонерних студіях) академік широко використовував гіпотези, покладаючись на інтуїцію. Ця інтуїція була наслідком таланту, досвіду, копіткої праці і розуміння логіки історії. Здобутки (їх було більше) і вади такого методу чітко відобразила дискусія 1925 - 1926 рр. з приводу версії М.Слабченка про карбування Б.Хмельницьким своєї монети, про що йшлося вище.

Таким чином, М.Є.Слабченко зробив помітний внесок у поступ національної історіографії та історії держави і права України, його з повним правом можна назвати одним з найвидатніших істориків 1920-х років. Його творчі праці увійшли до скарбниці вітчизняного українознавства.

Спадщина вченого вагома і в кількісному і в якісному відношеннях. Так, йому належить 13 значних праць (монографій та підручників), близько 100 наукових та науково-популярних статей в українських, російських та німецьких часописах і збірниках. Найбільш помітний внесок

М.Слабченко зробив у дослідженнях політичної та соціально-економічної історії Гетьманщини і Запорозжя, вивчення історії держави і права України XVII-XVIII ст., у створення схеми історії України XIX ст. Працям вченого притаманні оригінальність проблематики, прагнення органічно сполучити конкретно-історичні, соціологічні та історико-юридичні підходи, творче використання досягнень вітчизняної та світової історіографії, вправне використання різноманітних джерел, неабияка ерудиція, вишукана форма, змістовність висновків. Значна частина творчості М.Слабченка зберігає своє значення й для сучасної україністики і належить до кращих здобутків національної історіографії.

Розділ IV

РОКИ ВИПРОБУВАНЬ: ВИЗНАННЯ, РЕПРЕСІЇ, ТРАГІЧНИЙ ФІНАЛ

Натхненна дослідницька, науково-педагогічна та науково-організаційна праця принесли М.Слабченку загальноукраїнську відомість і він посів місце одного з провідних істориків України 1920-х років. Його праці широко вивчались студентами, аспірантами, їх читали вчителі, літератори, широка громадськість. Тому цілком закономірно в 1926 р. за клопотанням до Укрнауки Наркомату освіти Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури було порушено питання про надання М.Слабченку докторського ступеню без захисту дисертації з огляду на те, що він є автором значної кількості фундаментальних праць³⁶³. В січні 1928 р. рішенням Комісії з присвоєння наукових ступенів Укрнауки Наркомосу України Михайлу Слабченку було присуджено науковий ступінь доктора історії української культури за наукові заслуги. Михайло Єлисейович з подякою писав академіку Д.Багалію, що “докторство для мене річ дуже цінна”, поскільки вона істотно зміцнювала його позиції в Одесі і дозволяла більш впевнено продовжувати свою дослідницьку і науково-організаційну працю³⁶⁴.

Ще одним свідченням громадського визнання праці Слабченка було обрання його до складу дійсних членів ВУАН. В березні 1929 р. Президія ВУАН вирішила поповнити склад академіків і встановила порядок висування кандидатів за участю наукової громадськості і, вперше за всю історію ВУАН, представників робітничого класу та радянських органів. Кандидати мали пройти три “чистилища” - обговорення на спеціальних відбірних комісіях, вибори на засіданнях відділів і ради ВУАН. Зрозуміло, що такий “дивний” порядок було прийнято під тиском влади і фактично вибори проходили за постановою уряду³⁶⁵, який спирався на ігнорований до 1929 р. академією радянський Статут ВУАН 1921р.³⁶⁶

Кандидатуру М.Слабченка висунули численні Одеські установи - Секція наукових робітників (СНР), Наукове при ВУАН і Українське бібліографічне товариство, комісія краєзнавства, інституту народної освіти, сільськогосподарський та народного господарства, колектив заводу “Червоний Профінтерн”³⁶⁷. Вирішальну роль у висуванні кандидатури М.Слабченка відіграв тодішній ректор Одеського ІНО А.Внуков, який був зацікавлений у просуванні “своїх” людей до ВУАН і порівняно добре ставився до Михайла Єлисейовича. Після висування кандидатури М.Слабченка його активно підтримав Д.Багалій як голова Центрального бюро СНР і голова особливої комісії по відборі кандидатів до ВУАН з історичних наук.

Спочатку кандидатуру М.Слабченка затвердило Центральне бюро СНР, 10 червня 1929 р. кандидатуру істориків розглянула особлива комісія з історичного циклу, серед членів якої були академіки Д.Багалій, М.Василенко, М.Грушевський, В.Левитський, С.Солнцев, К.Студинський³⁶⁸. На чотири вакансії було висунуто п'ять кандидатур, але кандидатуру М.Грушевського зусиллями Д.Багалія було відхилено. Кандидатури М.Яворського, Д.Яворницького та В.Ігнатівського (білоруський історик) пройшли без обговорення, а з приводу М.Слабченка розгорнулась дискусія. Його кандидатуру як історика економіки України підтримали академіки М.Василенко, М.Грушевський та С.Солнцев. З докладним аналізом праць М.Слабченка виступив академік В.Левитський. Він закинув кандидату неясність положень еволюції сільського господарства, невитриманість марксистського методу, нечітке розуміння структури капіталістичного виробництва взагалі і еволюції капіталістичного господарства в XIX ст. зокрема³⁶⁹. Чіткого висновку він не зробив, але висловив думку про те, що М.Слабченко в майбутньому зможе виправити ці хиби. А.Річицький закинув кандидату в академіки недоречності в застосуванні діамату (ухил в економічний та механістичний матеріалізм) і відсутність певної схеми історичного процесу, але загальний висновок був на користь М.Слабченка. К.Студинський взявся був обстоювати тезу, про те, що мовляв кандидат більше правник, ніж історик, але підтримки не одержав. Завідуючий

Україною Наркомосу УСРР Ю.Озерський висловився за підтримку кандидатури М.Слабченка, і після цього вже ніхто не наважувався казати щось проти, а навпаки підкреслювали значення застосування марксистської методології в працях вченого.

Вирішальне значення мав виступ Д.Багалія, в якому він однозначно кваліфікував М.Слабченка як “видатного українського історика”. Результати підсумків голосування по кандидатурі Михайла Єлисейовича виглядали так: “за” - 15, “проти” - 0, “утримались” - 1. 29 червня 1929 р. на засіданні поширеної Ради ВУАН М.Слабченко одностайно був обраний академіком ВУАН³⁷⁰. Трохи пізніше, 20 вересня 1929 р., його було переведено на повну штатну платню академіка³⁷¹. М.Слабченка було обрано академіком по кафедрі феодальної доби історії України і він очолив спеціально створену “під нього” комісію історії феодалізму³⁷².

Сам Михайло Єлисейович, не маючи жодних сумнівів щодо наукових підстав свого обрання до академії, писав Д.Багалію 4 липня 1929 р.: “...не можу не скласти Вам моєї найбільшої подяки. Від студентських часів до самої УАН Ви постійно являлись моїм оборонцем і твердою підпорою. Нестриманість мою і запальність на диво просто і легко зглажували, в невдачах підбадьорювали і завжди “наставляли” на правильний путь. Рідний батько не зробив би для мене, високошановний Дмитре Івановичу, більше, ніж зробили й робите для мене Ви... такої доброзичливості, такої теплоти й дружнього ставлення, якими був я ошачливений з Вашого боку, я ніколи не зустрічав”³⁷³. Наукова громадськість доброзичливо сприйняла обрання одеського вченого до ВУАН. Так, О.Оглоблін зазначав, що це “було безперечно не тільки великим особистим успіхом М.Слабченка, але й української національної історіографії”³⁷⁴.

Слід також підкреслити, що обрання М.Слабченка до складу ВУАН було також перемогою державницького напрямку в українській історіографії і повною мірою обмежувало вплив М.Грушевського на історичну науку. Невдовзі почався і розгром Історичної секції ВУАН, якою керував Михайло Сергійович. Новообраний академік теж взяв участь у розподілі спадщини М.Грушевського. Так, він погодився з пропозицією Д.Багалія очолити академічну комісію для вивчення історії Південної України, просив собі частину Археографічної комісії та комісії для вивчення історії громадської думки і запропонував утворити для себе комісію економічної думки³⁷⁵. 28-30 листопада 1929 р. Михайло Єлисейович взяв участь в першій і останній в його житті сесії ВУАН. За іронією долі він слухав з вуст віце-президента ВУАН академіка К.Воблого і привітання з обранням до академії, і заяву з приводу засудження Спілки визволення України, “слідство” над якою вже почалося, але М.Слабченка ще не було притягнуто. Академік М.Слабченко взяв жваву участь в обговоренні нового Статуту ВУАН і плану роботи академії на 1929/30 рік. В своєму виступі він підкреслив, що в академії треба мати стільки відділень, скільки вимагає життя і наголосив на потребі пропаганди наукових знань. Його було обрано в комісію з доопрацювання Статуту ВУАН під головуванням М.Скрипника.

На цій сесії Комісія Південної України була передана М.Слабченку, а невдовзі до нього перейшла і Комісія старої історії України. Це бувші осередки М.Грушевського в академії. Але їм під новим керівництвом, як самому керівнику академіку М.Слабченку, не судилося довго існувати. В кінці 1929 р. на М.Слабченка полились потоки бруду з боку партійного керівництва. Його звинувачували в буржуазному націоналізмі і блокуванні... з Грушевським. 20 грудня 1929 р. було заарештовано сина академіка ніби-то як члена молодіжної філії Спілки визволення України - Спілки української молоді.

Михайло Єлисейович був страшенно засмучений, кинувся до Києва, збирався їхати до Харкова. Але в Києві він збагнув, що численні арешти науковців - не випадковість. І він поїхав додому. Але за академіком вже слідували, і 20 січня 1930 р. прямо в поїзді Київ-Одеса за звинуваченням (саме так зазначено в ордері на арешт) в участі в СВУ його було заарештовано³⁷⁶.

Михайло Єлисейович у всьому “зізнався” і в Харківській в’язниці до середини листопада 1930 р. чекав суду, а після суду чекав відправки до місць покарання. За цей час він пише розвідку про культуру Запорожжя та Січову пушкарню за допомогою принесених дружиною та надісланих академіком Д.Яворницьким матеріалів.

19 квітня М.Слабченко засуджено Верховним Судом УСРР до шести років позбавлення волі з поразкою в правах на два роки, а Тараса Слабченка - на три роки позбавлення волі.

Академік М.Слабченко не випадково опинився серед засуджених у справі “СВУ”. Адже він був членом УСДРП, знався з С.Єфремовим, В.Чехівським та А.Ніковським, яким були відведені ключові ролі у цьому політичному спектаклі, очолював низку наукових інституцій і відповідно

впливав на широкі кола наукових сил, які за твердженням ДПУ склали основу “контрреволюційної організації СВУ”³⁷⁷.

“Підходив” академік і для початку розгрому українського марксизму (на лаві підсудних поруч з ним сидів ще один український історик-марксист О.Гермайзе, а строк вони відбували разом з лідером українського марксизму М.Яворським), і для початку нової хвилі репресій на стару інтелігенцію тощо. Взагалі ж, як сьогодні зрозуміло Михайло Єлисейович не вписувався в більшовицький тоталітаризм та був досить помітною особою в українському суспільстві, щоб влада не звернула на нього увагу, а тому був приречений. Слід погодитись з О.Оглобліним, який зазначив: “...знищення Слабченка - це був найбільший удар і найбільша втрата для української історіографії того часу”³⁷⁸. Вже під час перебування в Харківській в’язниці ДПУ, незважаючи на непогані умови утримання (до нього приходила дружина, були умови для наукової роботи, добрий стіл, лазня), Михайло Єлисейович розумів, що більшовицький режим ні до педагогічної, ні до наукової роботи його не допустить, і колишнє життя вже не повернеться³⁷⁹.

І академік, точніше бувший академік, не помилявся. Спочатку рішенням Президії ВУАН 3 червня 1930 р., потім сесії Ради ВУАН 15 липня було виключено М.Слабченка, разом з С.Єфремовим зі складу дійсних членів академії³⁸⁰. Наукову спадщину вченого, листування, особистий архів було або знищено, або сховано до спецховищ. Більшість учнів репресовано, а ті що залишилися практично ніколи не згадували про свого вчителя. Започатковані ним інституції було зачинено. Слабченко-вчений помер на довгі роки, і лише Слабченко-політв’язень ще животів.

З Харкова Михайла Єлисейовича разом з іншими засудженими у процесу “СВУ” було відправлено до Ярославського політизолятора, де він “непевними кроками, - за споминами Н.Суровцевої, - ходив по каторжному кругу”³⁸¹ до середини 1933 р. Тут перебувало більше 300 засуджених у справі “СВУ”, в тому числі С.Єфремов, О.Гермайзе. Їх тримали ізольовано і режим був надзвичайно жорстокий. Після політичного голодування в’язнів, Михайла Єлисейовича разом з іншими засудженими, було переведено до сумнозвісних Соловків³⁸².

На Соловках вчений, який виглядав дуже слабким фізично і зломленим морально, сидів у Саватіївському ізоляторі, який розташований у скиті й церкві св.Саватія на Великому Соловецькому острові. Це була тюрма в тюрмі. Перед звільненням, в січні 1936 р., М.Слабченка бачив С.Підгайний. “Засмучений і пасивний, - пише С.Підгайний в своїх спогадах, - він не виявив жодного захоплення з майбутньої волі, бо знав, що перед ним стелеться нелегкий шлях “спецпоселення”³⁸³.

Після звільнення 18. 01.1936 р. з Белбалтлана НКВС М.Слабченко рішенням Особливої наради при НКВС СРСР 20.01.1936 р. було дозволено мешкати протягом 3-х років в Йошкар-Олі. Проте він деякий час попрацював бухгалтером тресту “Апатіті” у м.Кіровську, на Кольському півострові³⁸⁴.

На кілька днів він з’їздив до сина у Первомайськ Миколаївської області. Тараса Слабченка через 6 місяців після процесу “СВУ” амністували і дозволили оселитися в цьому місті, де він одружився. А в 1935 р. у Михайла Єлисейовича з’явився онук Юрій. Тараса Слабченка 8 жовтня 1937 р., коли почалася нова страшна хвиля репресій, заарештовують, 27 жовтня 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР засуджує його по статтях 54-8 і 54-11 Кримінального Кодексу УРСР до вищої міри покарання, а наступного дня Тараса Слабченка розстрілюють. В грудні 1937 р. заарештовують і засуджують на вісім років дружину Тараса - Марію Єлизарову³⁸⁵.

В тому ж 1937 р. Михайла Єлисейовича повторно засуджують на 10 років. Він пройшов “усю Сибір неісходимо”, Колим, Уфу, Йошкар-Олу і в 1944 р. опинився десь під Астраханню. В 1942 р. в “Историческом журнале” він зміг надрукувати маленьку замітку “Про ложное сообщение о предлетописной Руси”, яка стала останнім його прижиттєвим друкованим твором³⁸⁶.

Після війни в 1947 р. Михайло Єлисейович безрезультатно пробував влаштуватись на роботу в Києві та Одесі і, ... за свідченням деяких сучасників, його фізичний та психічний стан був просто жахливий. В Одесі він дізнався про смерть другої дружини і сина Бориса від рук фашистів в окупованій Одесі. Михайло Єлисейович поїхав до Первомайська, що нагадував йому про гаряче любимого сина Тараса.

Тут він зійшовся з першою дружиною і зміг влаштуватись на роботу. Тодішні керівники Первомайського міського відділу народної освіти, незважаючи на небезпеку, взяли опального академіка на роботу вчителем іноземних мов та інспектором. В цей період Михайло Єлисейович ніби почав оживати, захоплюватися працею і учнями, але жилося йому у всіх відношеннях важко. За свідченнями учнів, він був дуже бідно вдягнений, надзвичайно худий і хворий, сильно сумував за загиблими синами. Викладаючи у вечірній школі, Михайло Єлисейович з повагою ставився до фронтників і робітників, дивував учнів та оточення добрим знанням мов, багатющою бібліотекою

(її, напевне зберігла перша дружина вченого) з великою кількістю книг на іноземних мовах та схожими на фантастику планами майбутніх історичних досліджень. Разом з тим, його характер не змінився. Він не приховував своїх політичних переконань, які йшли в розріз з офіційною ідеологією, легковажно ставився до комуністичних авторитетів, критикував “класиків марксизму”, зокрема К.Маркса, за його антисемітські твори.³⁸⁷ Зрозуміло, що так довго продовжуватись не могло, і в 1949 р. секретар міського комітету КП(б)У назвав його фашистом і агентом міжнародного імперіалізму. М.Слабченка було звільнено з роботи. Деякий час Михайло Єлисейович якось животів за рахунок продажу бібліотеки, допомоги з боку висланих з Одеси доктора Захарова і вчителя історії С.Куща, пожертвувань штундистів та жебракування дружини. Вразливий і самолюбивий, вчений не приймав жертвувань, і лише завдяки дружині родина Слабченків мала якусь їжу. Колишній академік не раз думав про самогубство, і люди часто бачили його на високому залізничному мосту через Південний Буг. Так довго продовжуватись не могло. Невдовзі після смерті дружини, 27 листопада 1952 р., Михайло Єлисейович Слабченко помер³⁸⁸. Кладовище, де поховали видатного вченого, існує в Первомайську і сьогодні, але могилу М.Слабченка загублено³⁸⁹. Військова колегія Верховного Суду СРСР 23 березня 1959 р. скасувала вирок 1937 р. щодо М.Слабченка і закрила справу за відсутністю складу злочину. 11 серпня 1989 р. Постановою пленуму Верховного Суду УРСР батько і син Слабченки були реабілітовані і за справою “СВУ”.

ВИСНОВКИ

Серед повернутих останніми роками української науці та культурі імен чильне місце належить дійсному члену Всеукраїнської Академії наук Михайлу Єлисейовичу Слабченку. Життя, діяльність та спадщина видатного історика та правника досить активно стали вивчатися після його реабілітації та поновлення у складі НАН України. Поштовхом до цього стали Загальні збори відділення історії, філософії та права НАН України, присвячені 110 річниці з дня народження академіка, у жовтні 1992 р. Аналіз стану вивчення в літературі життя, науково-педагогічної, науково-організаційної, громадської та творчої діяльності М.Слабченка свідчить, що зроблено чимало. Так, досліджено більш-менш повно основні віхи життя та громадської діяльності Михайла Єлисейовича, подано оцінку його науково-організаційної та науково-дослідної праці. Після 60-річного забуття видруковано життєпис, фрагмент щоденника, окремі спогади про вченого і деякі праці самого М.Слабченка. Поступово збільшується археографічне підґрунтя вивчення життя і творчості видатного українознавця. В монографії ретельно узагальнені здобутки вітчизняної і зарубіжної української історіографії у вивченні життя і творчості академіка Михайла Слабченка. Життя і творчість М.Слабченка досліджуються шляхом комплексного використання видрукованих і неопублікованих праць вченого, більше 40 друкованих джерел та відомостей архівосховищ Києва, Харкова, Санкт-Петербурга і в першу чергу, Одеси, де пройшло майже все життя українознавця (більш 200 одиниць зберігання, більшість з яких вперше введено до наукового обігу). Михайло Слабченко пройшов важкий, трагічний життєвий шлях - важкі дитинство та юність, війни та революції, численні арешти... У 47 років він був позбавлений тоталітарним режимом не тільки можливостей для наукової праці, але й для нормального життя. Все це не завадило Михайлу Єлисейовичу пройти шлях від біндюжника до академіка, за якихось 10-12 років порівняно нормальних умов опублікувати 12 монографій, 5 підручників, 30 наукових статей і заміток, 9 науково-популярних статей, 32 рецензії та бібліографічних оглядів і т.д., а всього (разом з публіцистикою і художніми творами) 238 публікацій. До того ж незначна кількість написаних наукових праць так і не дійшла до читача. М.Слабченко не був “кабінетним” вченим, він брав активну участь у громадсько-політичному житті, національно-визвольному русі. Так, він був активним діячем одеської “Просвіти”, членом УСДРП, редактором і постійним автором демократичної газети “Вільне життя” та активно співробітничав з низкою інших націонал-демократичних періодичних видань, сприяв розгортанню українізації освіти та культури. І хоча завдяки цим зусиллям Михайло Єлисейович увійшов в історію українського національно-визвольного руху на Півдні України та передусім в Одесі, все ж

головний внесок в українську справу він зробив своєю науковою творчістю, науково-педагогічною працею та науково-організаційною діяльністю.

Професор Одеського інституту народної освіти та низки інших вузів Одеси, М.Слабченко був піонером та організатором викладання у вищій школі історії України та історії держави і права України (останню дисципліну він фактично почав викладати першим), очолив підготовку кваліфікованих науково-педагогічних працівників-україністів. Він зумів опублікувати 5 підручників з історії України та історії держави і права України, з яких найбільше значення мають двотомні “Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.”, “Центральные учреждения Украины XVII-XVIII вв.” та “Судівництво на Україні XVII-XVIII ст.”.

М.Є.Слабченко у своїх дослідницьких працях був продовжувачем кращих традицій української історіографії, прихильником і лідером державницького напрямку, вдало використовував та поєднував економічні, соціологічні, історико-юридичні та історичні засади у дослідженнях соціальної та юридичної історії нашої держави, намагався розробити власну схему історії України шляхом поєднання соціологічних схем марксизму і засад державницького напрямку при переважанні останніх, вдало використовував структурно-функціональний аналіз. Михайло Єлисейович був одним з фундаторів критичного та об’єктивного, дійсно наукового вивчення історії та права Гетьманщини і Запорозжя.

М.Слабченко став засновником і керівником одеського осередку українознавства, зумівши вдало поєднати зусилля державних та громадських науково-дослідницьких інституцій.

Всім цим академік Михайло Єлисейович Слабченко заслужив почесне місце в історії науки і культури.

Бібліографічні посилання

- 1 Постанова загальних зборів АН УРСР “Про поновлення в складі АН УРСР незаконно репресованих вчених” 30 березня 1990 р. //Вісник АН УРСР. – 1990. – №8. – С.14
- 2 Див.: Коваль М.В, Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України: Матеріали для підручника 10-11 класів середньої школи – К.,1992. – С.250, 292; Турченко Ф.Г. Новітня історія України. Частина перша (1917-1945 р.р.): [Підручник для 10-го класу середньої школи] – К.,1994 – С.248 тощо.
- 3 Академія наук України. Археографічна комісія і Інститут української археографії. Готуються до друку у 1993-1994 р.р. // Історія Академії наук України. 1918-1923: Документи і матеріали – К.,1993. – С.374
- 4 Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф.153, оп.1, спр.159, арк.17.
- 5 З історії устрою Гетьманщини. Критичні замітки Миколи Василенка //Записки Наук. т-ва ім.Шевченка – 1912. – Т.108. – Кн.2 – С.103-116; Слабченко М. З приводу заміток М.П.Василенка //Там же – 1913. – Т.-116. – С.69-79; Василенко М. З приводу заміток М.Слабченка //Там же – С.79-86
- 6 Клепатський П. Рец. [М.Є.Слабченко. Опыты по истории права Малороссии XVII-XVIII вв. – Одесса: 1911] //Известия Одесского библиографического при Императорском университете общества – Одесса, 1913. –Т.П. – С.19-20
- 7 Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті –К.,1928. – Т.І.– С.99
- 8 Його ж. М.Є.Слабченко //Матеріали до обрання нових академіків ВУАН – К.,1929. – С.4
- 9 Там само. – С.5
- 10 Його ж. Нарис історії України... – С.110-113
- 11 Гермайзе О. Українська історична наука за останнє десятиліття //ВУАН. Студії з історії України Науково-дослідної кафедри історії України в Києві – К.,1929. – Т.2. – С.17

- 12 Окиншевич Л. Рец. [М.Слабченко. Центральные учереждения Украины XVII-XVIII в.в. - Одесса, 1918] //Украина. - 1925. - №3. -С.166
- 13 Шпунт Р. Рец. [М.Слабченко. Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX-XX ст. - Одеса, 1927] /Більшовик України. - 1927. - №3. - С.86-92
- 14 Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654-1767 р.р.) //ВУАН. Записки Історично-філологічного відділу - К.,1926. -Кн. 7-8. - С.312
- 15 Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорозьких землях у 752 р. //Україна. - 1926. - Кн.2-3. -С.148; Його ж. Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцевською ревізією //ВУАН Записки Історично-філологічного відділу. Кн.7-8. - С.251-252
- 16 Слабченко М.Є. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. - Ч.1 Хозяйство Гетьманщини XVII-XVIII вв. Тт.1-4 - Одесса, 1922-1925
- 17 Федоренко П. З спірних питань економіки України /М.Слабченко Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны Ч.1 Хозяйство Гетьманщини в XVII-XVIII вв. - Тт.1-4 //Україна. - 1929. - Кн.7-8 - С.9-36
- 18 Фаас И.Я. Новый труд по истории права и хозяйства Украины //Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. - 1925. - Ч.2-3. - С.140
- 19 Левитський В. Рец. [М.Слабченко, Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны - Ч.1 - Т.1] //Наука на Украине - 1922 - №4 -С.416-418; Річ[ицький] А. Рец. [М.Слабченко. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. - Ч.1 - Тт.1-2] //Червоний шлях. - 1923. - Кн.1. - С..284-285
- 20 Фаас І. Вказ. праця -С.156; Федоренко П. Вказ. праця - С.33
- 21 Так називали Н.Полонську-Василенко, відому дослідницю запорозького козацтва, історики 1920-х років. Природно, що "батьком" вважався Д.Яворницький
- 22 Василенко-Полонська Н. Рец. [М.Слабченко. Соціально-правова організація Січі Запорізької] //ВУАН. Записки Історично-філологічного відділу. - К.,1928. -Кн.16. - С.292-299
- 23 Ткаченко М. Рец. [М.Слабченко. Соціально-правова організація Січі Запорозької] //Україна. - 1929. - Кн.1. - С.103
- 24 Матвієвський П. Зауваження до статті М.Є.Слабченка "Паланкова організація Запорозьких Вольностей" //ІР ЦНБ НАН України. Ф.Х. №17742. Арк.6
- 25 Фельдман Е. Рец. [М.Слабченко. Паланкова організація Запорозьких Вольностей] //Прапор марксизму. - 1929. - Кн.6. - С.223-224
- 26 Василенко-Полонська Н. Вказ. праця - С.298-303
- 27 Ткаченко М. Вказ. праця - С.102-105
- 28 Оглоблин О. Рец. [Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. - Т.1] //ВУАН. Записки Історично-філологічного відділу - К.,1926. -Кн.7-8. - С.560-561
- 29 Левитський В. До питання про структуру історії економічного побуту України /з приводу праці акад. М.Є.Слабченка "Матеріали до економічно-соціальної історії України" - Тт.1-2/ //Україна. - 1929. - №10-11 - С.6-10; Соловей Д. До питання про кількість кріпаків на Україні (з приводу даних проф. Слабченка в "Матеріалах до економічно-соціальної історії України XIX ст." Т.1/ //ВУАН. Записки Історично-філологічного відділу - К.,1927. - Кн.2. - С.291-292
- 30 Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны - Ч.1. - Т.3. - Одесса, 1923. - С.104-106
- 31 Шугаєвський В. До питання про грошовий обіг на Україні в XVII в. //ВУАН. Наук. збірн. за рік 1924 - К.,1925. - С.55-61; Його ж. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета? /Стаття друга. Відповідь

- на закиди проф. Слабченка проти моєї першої статті/ //ВУАН. Наук. збірн. за рік 1925 - К.,1926. - С.112-119
- 32 Петровський М. Чи існувала на Україні власна монета за часів Б.Хмельницького? //Там же. -С.120-123
- 33 Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета? //Там же - С.64.
- 34 Боршак І. Franco-ucrainica XVII-XIX вв. //Стара Україна - 1924. - №7-8. - С.114; Крип'якевич І. Монети Б.Хмельницького і П.Дорошенка //Там же. - №1. - С.11
- 35 Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація - К.,1991. - С.61
- 36 Дорошенко Д. Огляд української історіографії - Прага,1923. - С.168, 208-209
- 37 Скубицький Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе //Историк-марксист. - 1930. - Т.17. - С.34-35
- 38 Окиншевич Л. Шлях до фашизму (історико-юридичні праці М.Є.Слабченка/ //Україна. - 1932. - №3. - С.37,59
- 39 Государственный архив Одесской области. Путеводитель - Одесса, 1961. - С.351
- 40 Природньо, що при оцінці праць В.Голобуцького радянського ладу слід зважити на тогочасні політичні реалії.
- 41 Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775 р.р.). - К.,1961. - С.50-51
- 42 Історіографія історії Української ССР. - К.,1986. - С.100. Показово, що ці ярлики були наклеєні Л.Окиншевичу, який свого часу був "піонером" їх застосування до М.Слабченка
- 43 Рубинштейн Н.Л. О путях исторического исследования //История СССР. - 1962. - №6. - С.93-94
- 44 Дмитриев С.С. К истории советской исторической науки. Историк Н.Л.Рубинштейн //Ученые записки Горьковского ун-та -Сер.истор.-филол. -Горький,1964. -Вып.72. -Т.1.- С.448
- 45 Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки в Украинской ССР. - К.,1970. -С.19
- 46 Комаренко Н.В. Утворення та діяльність історичних кафедр на Україні в 20-х роках //Історіографічні дослідження в Українській РСР. - К.,1971. - Вип.4. - С.37
- 47 Пашук А.Й. Суд і судівництво на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782) - Львів,1967. - С.22
- 48 Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України - К.,1968. - С.67-68
- 49 Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків //Записки Наук. т-ва ім.Шевченка - Париж-Чикаго,1962 -Т.173. - С.11, 17
- 50 Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (нарис історії) В 2-х ч.- Мюнхен, 1955 - С.73, 84
- 51 Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина:В 2-х т. - Мюнхен, 1965. - Т.1. - С.131
- 52 Оглоблін О. Пам'яті Дмитра Багалія //Український історик.- 1988. - №1-4. - С.97
- 53 Там же - С.103 Слід зазначити, що подекуди О.Оглоблін стверджував приналежність М.Слабченка до школи М.Грушевського (Encyclopedia of Ukraine - Toronto,1988 Vol-II- P.159).
- 54 Оглоблін О. Слабченко Михайло //Енциклопедія українознавства - Париж-Нью-Йорк,1976 Ч.П. - Т.8. - С.2876; Його ж. Передмова //Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVII ст. та його спадщина - Т.1. - С.8

- 55 Потульницький В.А. Історія української політології /Концепція державності в українській зарубіжній історико-політичній науці/ К.,1992. - С.97
- 56 Крупницький Б. Українська історична наука під советами-Мюнхен, 1957. - С.9-10, 16
- 57 Там же -С13, 15
- 58 Енциклопедія українознавства. - Мюнхен-Нью-Йорк,1949 - Ч.1.-Т.1-С.404, 1029
- 59 Там же - С.631
- 60 Винар Б. Академік Михайло Слабченко (Матеріали до біографії та бібліографії/ //Український історик - 1982/83 - №3-4 - С.19-39
- 61 Винар Б. Вказ. праця - С.21
- 62 Полонська-Василенко Н. Михайло Єлисейович Слабченко. До 30-ліття процесу СВУ //Український самостійник - 1960 - Ч.4/426/ С.29-30
- 63 Винар Б. Вказ. праця - С.31
- 64 Там же - С.39
- 65 Попова Т.Н. Из истории деятельности краеведческой комиссии в Одессе в 20-е годы //IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства - К.,1989 - С.44
- 66 Див.: Смолій В.А., Гуржій О.І. Становлення української феодальної державності //Укр. істор. журнал - 1990 - №10 - С.10; Степанков В.С. Хмельницький і проблеми державності України // Там же - 1991 - №9 - С.19 тощо
- 67 Олійник О.Л. Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі // Там же- 1992 - №2 - С.33-39
- 68 Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.В. Микола Прокопович Василенко - К.,1991.- С.8,106,185, 204 тощо; Усенко І.В. Правові дослідження в установах АИ України у довоєнний період // Юридична наука і освіта на Україні. - К.,1992. - С.37-75
- 69 КравченкоВ.В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. -Харьков, 1990. -С.97, 111
- 70 БогдашинаО.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І.Багалія(1921-1934рр). -Харків, 1994. -С.48-54
- 71 Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття(1924-1934). -К.,1993. -С.13,74,87,102-106
- 72 Едиційна археографія в Україні у ХІХ-ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. - К.,1993.-Вип.1. - С.17,27,163, 186,196; Науковий часопис українознавства "Україна(1907-1932). Показчик змісту. - К.,1993
- 73 Верба І.В. Археографічна діяльність Н.Д.Полонської - Василенко. - К.,1996. -С.6-11; Його ж Олександр Оглоблин: Нарис життя і діяльності //Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. - Київ - Новгород-Сіверський, 1994. -С.5-56
- 74 Див.: Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталинизм на Украине: 20-30-е годы. - К.,1991; КасьяновГ.В., ДаниленкоВ.М. Сталінізм і українська інтелігенція(20-30-і роки). -К.,1991
- 75 КасьяновГ.В. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. -К.,1992
- 76 Голобуцький В. Запорозьке козацтво - К.,1994 - С.65
- 77 Див. матеріали зборів: Академік М.Є.Слабченко: повернення в історію //Вісник АН України. - 1993. - №2. - С.37-55
- 78 Див.:Савенок Л.А. Роль академіка М.Є.Слабченка у розгортанні українського національно-визвольного руху в Одесі на початку ХХ ст. //Проблеми історії національного руху на Україні. - Київ - Миколаїв, 1992. - С.22-24; Савенок Л.А., Самойлов Ф.А. Научно-исследовательская кафедра украинской культуры в Одессе // Тезисы

- Второй областной историко-краеведческой конференции. -Одесса, 1991. - С.184-186 тощо.
- 79 Див.: Водотика С.Г. Вивчення проблем української державності в перше післяжовтнєве десятиліття // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. - К., 1991. - С.137-145; Його ж .М.Є.Слабченко як історик запорозького козацтва //. - Запорожжя в історії та культурі. - Запоріжжя, 1991. - С.31-33 тощо.
- 80 Григор'єва Т.Ф. З сім'ї робітника-каменяра (М.Є.Слабченко // Репресоване краєзнавство / 20-30-ті роки/. - К., 1991. - С. 32-37
- 81 Заруба В.М. Академік Михайло Єлисейович Слабченко // Постаті / Студії з історії України / Кн.2 - Дніпропетровськ, 1993. - Кн.2. - С.81-179
- 82 Санцевич А.В. Видатний український історик М.Є.Слабченко /Історичні зошити/ - К.,1993
- 83 Більш розлогий аналіз праці А.В.Санцевича див.: Бачинський А.Д., Водотика С.Г. Нова праця про одеського українознавця [А.В.Санцевич Видатний український історик М.Є.Слабченко. Історичні зошити - К.: Інститут історії України НАН України,1993 С.70] // Демократична ініціатива - Одеса,1994. - №1. - С.21
- 84 Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. Збірник статей - Одеса,1995
- 85 Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти - К.,1995; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934 - К.,1996
- 86 Там же- С.47, 75, 87-88, 153 тощо; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М., М.С.Грушевський і Academia - К.,1993. - С.182-186
- 87 Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII- XVIII ст.: Кордони, населення, право - К.,1996. - С.6, 9, 54, 128 і т.д.
- 88 Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 - К.,1997. -С.27
- 89 Державний архів Служби безпеки України (далі ДА СБУ), спр. 67098 ФП, Т.т.152-155
- 90 ДАОО, ф.Р. 39, оп.1, спр.39, арк.10
- 91 Там же, спр.49, арк.18-20
- 92 Там же, арк.16-17
- 93 ДАОО, ф.45, оп.1,спр.919
- 94 Там же, оп.5, спр.12121
- 95 ДАОО, ф.Р-1593, оп.1, спр.308
- 96 Там же, арк.32, 37
- 97 Там же, арк.44-48
- 98 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України); ф.166, оп.12, спр.7109, 7111
- 99 ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.7111, арк.1-2
- 100 Санкт-Петербурзьке відділення Архіву РАН ф.849, оп.2, спр.100
- 101 Центральний Науковий архів НАН України (далі ЦНА НАН України), ф.257. Колекція документів вчених України, репресованих у 30- 40-х та 50-х роках. Щоденник М.Є.Слабченка. Частково його видрукував В.Шмельов - Фрагменти із щоденника М.Слабченка // Київська старовина. - 1992. - №2. - С.19-23
- 102 ЦНА НАН України, ф.257, арк.38 зв.
- 103 Центральна наукова бібліотека ім.акад. В.І.Вернадського НАН України. Інститут рукопису (далі ЦНБ, ІР), ф.Х, №46235, 46252
- 104 Там же, №46235
- 105 Центральний державний історичний архів України (далі ЦДІА України), ф.2052,оп.1, спр.1079-1081

- 106 Там же, ф.1235, оп.1, спр.752
- 107 ДАОО, ф.153, оп.1, спр.408
- 108 ЦНБ ІР, ф,1 - №24199
- 109 Там же, №24195-24198
- 110 [Листи М.Слабченка до Д.Яворницького] //Наука і суспільство. - 1991. - №11. - С.58-59
- 111 Більш детальний аналіз подано: Верба І.В. М.Є.Слабченко та О.П.Оглоблин //Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. - С.42-47
- 112 Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ- НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. - С.162-163
- 113 ЦНБ,ІР, ф.40, №769
- 114 Там же, ф.1, №6400-6402
- 115 Див.: Дложевський С. Отчет Бюро Комиссии /1.X.1923-1.IV.1924/ //Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. - 1924. - Ч.1. - С.1-3; Звіт про діяльність Одеського наукового при ВУАН товариства - Одеса,1927. -С.1-16
- 116 Див.: Птуха М.В. Повідомлення III Соціально-економічного відділу УАН за 1928 р. //Вісті ВУАН. - 1929. - №3-4. - С.9
- 117 Окиншевич Л. Десять років роботи Комісії для виучування історії західноруського та українського права //ВУАН. Збірник соціально-економічного відділу - №18 - К.,1929. -№18. - С.12-14
- 118 Хроніка //Україна. - 1926. - Кн.1. - С.168
- 119 ДАОО,ф.Р-36, оп.1, спр.9
- 120 Там же, спр.16, арк.189; Центральний державний архів-музей літератури і Мистецтва України (далі - ЦДАМЛМ України), ф.,542,оп.1, спр.115,арк.128 зв., 130 зв.
- 121 ЦДАВО України, оп.3,спр.9436; оп.6, спр.5966; оп.12, спр. 843, 3504, 6641, 8140; ДАОО, ф.Р-39, оп.1,спр.26
- 122 Записки Одеського наукового при ВУАН товариства. Соціально-історична секція - Одеса,1927-1930-Ч.1-5; Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція історично-філологічна - Одеса,1929
- 123 Протокол №20 засідання Президії ВУАН //Вісті ВУАН. - 1929. - №5-6. - С.37-39; Листопадова сесія ВУАН //Там же, - №11-12 . - С16-37
- 124 Постанова Загальних зборів АН УРСР "Про поновлення в складі АН УРСР незаконно репресованих учених" 30 березня 1990 р.// Вісник АН УРСР. - 1990. - №8. - С.14, 26
- 125 Протокол Сесії Ради ВУАН 15-17 липня 1930 р. //Вісті ВУАН. - 1931. - №1-3. - С.19, 41
- 126 ДА СБУ, спр.67098 ФП, Тт.152-155
- 127 Деякі з цих матеріалів зберігалися десь окремо від справи, про що свідчить передача "Щоденника" М.Слабченка за 1927 р.,якого не було в слідчій справі з 1935 р., до ЦНА НАН України
- 128 В матеріалах слідства є прямі вказівки на те, що існували щоденники вченого за значний термін:ДА СБУ, спр.67098 ФП,Т.152,арк.23
- 129 Див., приміром: Із оперативної записки про М.Грушевського 27.09.1926 р. //Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934 - С.153
- 130 ДА СБУ, спр.67098 ФП, Т.154,арк.2; Т.152, арк.7
- 131 Там же, т.152,арх.79
- 132 Там же, арх.9-10
- 133 Полонська-Василенко Н. М.Є.Слабченко. До 30-ліття процесу СБУ //Український самостійник. - 1960. - №4. - С.30-31
- 134 Там же
- 135 ДА СБУ,спр.67098 ФП, т.18, арк.11-13
- 136 Слабченко М.Є. Щоденник,арк.2, 20, 44 зв.

- 137 ДА СБУ спр.67098, ФП, т.152, арк.12
138 Там же, арк.15
139 Там же, арк.20
140 ДА СБУ, спр.67098, ФП, т.152, арк.20
141 Там же, арк.21
142 Там же, арк.22
143 ДА СБУ, спр.67098 ФП, арк.26
144 Там же, арк.26-27
145 Лавриненко А. Він ненавидів бюрократизм, кар'єризм, псевдопафос, користолюбство //Сучасність. - 1992. - №11. - С.158-165
146 Рубинштейн Н.Л. О путях исторического исследования //История СССР. - 1962. - №6. - С.93
147 ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.115, арк.128 зв.
148 Лавриненко А. Вказ. праця - С.158-160; Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія //Український історик. - 1988. - №1-4. - С.104
149 Суровцева Н. Життя Надії Суровцевої //Україна. Наука і культура - Вип.25 - К., 1991. - Вип.25. - С.249
150 Розмай О. Доля академіка //Незабутній злочин. Свідчення про винищення Москвою українського народу - Мюнхен, 1988. - С.22- 23
151 Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 - Б.м., 1947. - С.63-64
152 Там же
153 Зленко Г.Д. Проблеми бібліографування праць академіка М.Є.Слабченка //Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. - С.87-97
154 Див.: В справі військових судів //Вільне життя. Одеса, 1918 - 14(1) лип., №82; Воєнно-окружні суди //Там же - 10 квіт.(28 берез.) №9; Гетьманська конституція 29 квітня //Там же - 5 травня(22 квітня) №2; З соціального законодавства Української республіки //Там же - 13 квітня(31 берез.) №12; Земські закони //Там же- 6 липня (23 червня) №78 і т.д.
155 Слабченко М. Як судився малоросійський народ //Київська старовина. - 1994. - №6. - С.44-52; Доля академіка. Фрагменти із щоденника М.Слабченка //Там же. - 1992. - №2. - С.19-23; Слабченко М. Мій життєпис //Сучасність - 1992. - №16. - С.153-157; Лавриненко А. Вказ праця //Там же- С.158-165; Листи М.Слабченка до Д.Яворницького //Наука і суспільство. - 1991. - №16. - С.58-59; Протокол засідань комісії в справі видання архіву Січі Запорозької //Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. - С. 117-122
156 ДАОО, ф.45, оп.5, спр.12121, арк.7, 45; ф.Р-1593, оп.1, спр. 308, арк.22
157 Там же, арк.2-5, 11-12, 19-21
158 ДА СБУ, спр.67098, ФП, т.152, арк.112
159 ДАОО, ф.45, оп.5, спр.12121, арк.6
160 Там же, арк.1-6, 32-42
161 Див. її виступ: Село Александровка-Арнаутское /Из Одесской старины//Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском ун-те - Одесса, 1913. - Т.1. - С. 327-329
162 Гавриленко О. Українська сфангістика - К., 1977. - С.94
163 ЦНБ ІР, ф. 226, №192
164 Дивись про нього: Енциклопедія українознавства Ч.ІІ, - Т.8, - С.2877; ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.7110; ДА СБУ, спр. 67098, - ФП, Т.т.154-155; ДАОО, ф.Р-1593, оп.1, спр.4241
165 Зараз вул.Серова. Будинок зберігся і варто, якщо не перейменувати вулицю, то хоча б меморіальною дошкою відзначити місце, де жив академік-одесит
166 ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.27, арк.17-17 зв.
167 ДАОО, ф.Р-1593, оп.1, спр.308, арк.10; ф.Р-39, оп.1, спр. 16 Арк.16

- 168 ЦДІА України, ф.1235, оп.1, спр.552, арк.10
- 169 Слабченко М.Є. Малороссийский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк) – Одесса, 1909. – С.25-29
- 170 Там же, С.57-58
- 171 Там же, С.101
- 172 Слабченко М.Є. Малороссийский полк в административном отношении. – С.107-108
- 173 Див.: Заруба В. Компанійні і сердюки – наймане військо в Україні-Гетьманщині //Заруба В.М. Студії з історії України – К., 1995. – С.73-98
- 174 Слабченко М.Є. Малороссийский полк.– С.155
- 175 Там же. – С.169-170
- 176 Там же. – С.177-200
- 177 Слабченко М.Є. Малороссийский полк... – С.293
- 178 ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.1708, арк.3
- 179 Див.: Лавриненко А. Вказ. праця С.158-159; Плахотнюк-Гінзбург В.Є. [Спогади] //Заруба В.М. Постаті. Дніпропетровськ, 1993 – С.123-124; Полонська-Василенко Н. М.Є.Слабченко До 30-ліття процесу СВУ. – С.32-33
- 180 ДАОО, ф.153, оп.1, спр.159, арк.12
- 181 Левитський В. Рец. [М.Слабченко. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Ч.1. – Т.13. //Наука на Украине. – 1922. – №4. – С.417
- 182 М.С. В окопах //Вільне життя. Одеса, 1918 26(13) липня №92
- 183 М.С. Коська //Вільне життя. Одеса, 1918 8 верес.(26 сер.) №127
- 184 М.С. Маленький Митруньо //Там же – 5 трав.(22 квіт.) №30
- 185 М.С. Під старими соснами //Там же – 4 серп.(22 липн.) №100
- 186 М.С. Вій тарантулів: (з записної книжки) //Нові шляхи. Одеса, 1919. – 16 березня. – №6. Згодом, в 1919 р. (?) , як твердить М.Слабченко (див. Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914-1924 р.р. //Україна, 1925. – Кн.5. –С.181) частина його художніх творів була вміщена у збірку “Червоний вінок”. Проте цей збірник поки не виявлено
- 187 Слабченко М. Уривок зі спогадів: [про переворот у Петрограді 25 жовтня 1917 р.] //Блиски. Одеса, 1929 – Зошит 3. – С.43-46
- 188 Див., приміром: Новий журнал //Вільне життя. Одеса, 1918 – 30 (17) серпня – №120; Впливи месіанства на Шевченка //Нові шляхи. Одеса, 1919 – 11 берез. – №2; Шевченко й декабристи //Там же; Невідоме про Л.Толстого //Зап. Одеського наукового при ВУАН т-ва. Секція соц.-іст. Одеса, 1929 – Ч.2 – С.35-38; М.Коцюбинський: (Уривок статті) //Шквал. Одеса, 1929 – 4 травня – №17 і т.д. Більш повну відповідну бібліографію див.: Опис прижиттєвих публікацій М.Є.Слабченка: Матеріали до бібліографічного покажчика. Упорядник Г.Д.Зленко //Академік М.Є.Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. – С.85-99
- 189 Щоденник М.Є.Слабченка, арк.19
- 190 Максим'юк Т.І. М.Є.Слабченко та Одеський Театральний інститут ім.М.Л.Кропивницького //Академік М.Є.Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. – С.99-104
- 191 Семененко О. Харків, Харків... Спогади емігранта //Березіль. – 1991. – №9. – С.78
- 192 Щоденник М.Є.Слабченка, арк.72
- 193 ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.115, арк.128 зв.
- 194 Семененко О. Вказ. праця. – С.78
- 195 Полонська-Василенко Н. М.Є.Слабченко. До 30-ліття процесу СВУ. – С.33-34
- 196 Лавриненко А. Вказ. праця. – С.162

- 197 Савенок Л.А. Особистість академіка М.Слабченка очима його сучасників //Академік М.Є.Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. - С.16-18
- 198 Radziejwski I. The last year of M.Slabchenko //Jornal of Ukrainian studies - 1983 - Vol.2 - P.81-84
- 199 Лаврененко А. Вказ. праця С.160
- 200 ЦДАМЛМ України, ф.542, оп.1, спр.115, арк.128 зв.
- 201 Полонська-Василенко Н. Михайло Єлисейович Слабченко //Український самостійник. - 1960. - Ч.4(426). - С.30-31
- 202 ДАОО, ф.Р-1593, оп.1, спр.308, арк.12 зв.
- 203 Щоденник М.Є.Слабченка, арк.19 зв.
- 204 Сохань П.С., Ульяновський В.І, Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Асадеміа - С.124; ЦНБ ІР, ф.І №№46237, 46240, 46244
- 205 ЦДІА України, ф.2052, оп.1, спр.1079, арк.1
- 206 Слабченко М. До історії відношень між Кулишем і Шевченком // Сборник Харьковского Историко-филологического общества - Харьков, 1909. - Т.18 Издан в честь проф. Н.М.Сумцава. - С.557-559
- 207 ЦДІА України, ф.1235, оп.1, спр.752, арк.1-7
- 208 ДАОО, ф.45 оп.4, спр.1227, арк.2, 16-20, 31
- 209 ЦДІА України, ф.1235, оп.1, спр.752, арк.8-15
- 210 ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.7111, арк.3
- 211 Більш докладно див.: Мисечко А.І. З діяльності М.Є.Слабченка в одеській "Просвіті" (1906-1910) //Академік М.Є.Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. - С.36-39
- 212 ЦДІА України, ф.1235, оп.1, спр.752, арк.16
- 213 ДАОО, ф.Р-1593, оп.1, спр.308, арк.22-22 зв.
- 214 Слабченко М. Высшая полиция в Московском государстве XVII в. [По книзі] Н.Новомберский. Слово и дело государевы. - Т.1. - М.1911 //Известия Одесского библиографического общества при Императорском Новороссийском ун-те. - Одесса, 1913. - Т.1. - С.123-140
- 215 Слабченко М.Є. Опыты по истории права Малороссии XVII-XVIII в.в. - Одесса, 1911. - С.59
- 216 Див.: Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. (1648-1782). - С.147. -148; Ткач А.П. Історія кодифікації права України. - С.67-69; Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. - С.54, 140
- 217 ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.7109, арк.5 зв.
- 218 Слабченко М. Диариуш Генеральной Войсковой Канцелярии Одесса, 1913; Його ж. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года и по отъезду его вельможности записки щоденные при конце того же года 1728. - Одесса, 1913
- 219 Слабченко М. З приводу заміток М.П.Василенка [Дискусія щодо устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст.] //Записки Наукового Товариства ім.Шевченка - Львів, 1913 - Т.116 - С.69-79
- 220 Слабченко М. Д.П.Миллер как историк украинского права //Вестник Харьковского Историко-Филологического Общества. - Вып.5. - С.24-28
- 221 Slabchenko M. Die Zeremonie der Erwerbund Klin - Russland // Zeitschrift fur Ostenropaishe Geschichte - 1912 - Band 3 Haft 2 - S.203-208
- 222 Його ж. Ein regressenes jibilaenm //Zeitschrift fur Ostenro- paishe Geschichte - 1914 - Bund 4
- 223 ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.7109, арк.5 зв.; ДАОО, ф.153, оп.1, спр.408, арк.12-15; ф.Р-1593, оп.1, спр. 308, арк.18
- 224 Слабченко М. К истории малорусских дворянских родов (По фамильным архивам) //Труды Полтавской ученой архивной комиссии - Полтава, 1916 - Вип.14. - С.229-232

- 225 ДАОО, ф.153, оп.1, спр.408, арк.19
226 ДАОО, ф.153, оп.1, спр.408, арк.1
227 Там же, ф.Р-1539, оп.1, спр.308, арк.19, 22
228 ДА СБУ, спр.67098, ФП, т.152, арк.115
229 Там же, арк.72
230 Варнеке С. Українська періодична преса в Одесі 1917-1921 р.р.
//Українське бібліографічне товариство в Одесі: Записки. - Ч.2 -3. -
Одеса, 1929. - С.108
231 [Слабченко М.] М.Віташевський //Вільне життя - Одеса, 1918 26
липня - №92; Його ж. Ів.Стешенко [Некролог] //Там же 3 серпня -
№99; Його ж. Перед свіжою могилою [З нагоди смерті Є.Темницького]
//Там же - 17 серпня - №111
232 [Слабченко М.] Маленька справа [Рец. Креп'якевич І. Печатки на
Україні XVII ст.] //Вільне життя - 1918 - 24 серпня - №116; Його ж.
Нова праця по історії України [Рец. Багалій Д.І. Історія Слобідської
України - Харків, 1918] //Там же - 6 вересня - №125
233 ДАОО, ф.Р-1593, оп.1, спр.308, арк.19-20 Більш докладно про
публіцистику М.Слабченка див. Першина З.В. М.Є.Слабченко- публіцист
//Академік М.Є.Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях - С.25-
36, а про псевдоніми та криптоніми - Зленко Г.Д. Проблеми бібліо-
графування праць академіка М.Є.Слабченка //Там же - С.80-85
234 [Слабченко М.] Гетьманська конституція 29 квітня //Вільне життя. -
1918. - 5 травня. - №30
235 [Слабченко М.] Суд на Україні і його завдання в сучасний момент
//Там же. - 21 серпня. - №113
236 [Слабченко М.] На теми дня //Там же. - 21 липня. - №88
237 [Слабченко М.] Там же. - 3,4 серпня. - №№99-100
238 [Слабченко М.] Там же - серпень-вересень
239 [Слабченко М.] На спомин товаришів //Наша кооперація - Одеса, 1919.
- №4-5. - С.1-2; Його ж. Піонери української кооперації [
В.М.Доманський, М.В.Левитський, М.І.Туган-Барановський] //Там же. -
С.9-16
240 Цією справою займається Г.Д.Зленко і переважно саме на основі його
дослідження зроблені підрахунки - див. Зленко Г.Д. - Вказ. праця. -
С.80-99
241 Першина З.В. - Вказ. праця. - С.26
242 Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII
в.в.: Конспект лекцій - Одеса, 1918; Його ж. Судівництво на Україні
XVII-XVIII ст.: Конспект лекцій - Харків, 1919
243 ДАОО, ф.Р-1593, оп.1, спр.308, арк.11-12
244 ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.7109, арк.15-16
245 Слабченко М. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII вв. - С.61,
72-74
246 ЦНБ, ІР, ф.1, - №46248
247 ДАОО, ф. Р-1593, оп.1, спр.308, арк.37
248 Пиріг Р.Я. - Вказ. праця. - С.74, 82; Пристайко В., Шаповал Ю.
Михайло Грушевський і ГПУ - НКВД: трагічне десятиліття. -
С.75, 153, 162-163 тощо
249 ДА СБУ, спр.67098, ФП, т.152, арк.107-108
250 Щоденник М.Слабченка, арк.1, 2 зв.
251 ЦНБ, ІР ф.1, №46248
252 ДА СБУ, спр.67098 ф, п, т.152, арк.109 зв.
253 Щоденник М.Слабченка, арк.47
254 Щоденник М.Слабченка, арк.44 зв.
255 ЦНБ, ІР ф.1, №46248
256 Там же, №46248
257 ДА СБУ, спр.67098, ФП, т.152, арк.66

- 258 ЦНБ, ІР ф.1, №46248
- 259 Там же
- 260 Полонська-Василенко Н. М.Є.Слабченко //Український самостійник. - 1960. - Ч.4. - С.31
- 261 ЦДАВО України, ф.166, оп.12, спр.7109, арк.5 зв.
- 262 ДАОО, ф.Р-1593, оп.1, спр.308, арк.30-31
- 263 ДА СБУ, спр.67098 - ФП, т.152, арк.111
- 264 Рубинштейн Н.Л. О путях исторического исследования //История СССР. - 1962. - №6. - С.89-91
- 265 Гонтар О.В., Юрченко Л.Г. Педагогічна діяльність академіка М.Є.Слабченка //Академік М.Є.Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. - С.22
- 266 ДАОО, ф.Р-1593, оп. 1, спр.308, арк.12 зв.
- 267 Там же, ф.Р-39, оп.1, спр.16, арк.289
- 268 Гонтар О.В., Юрченко Л.Г. Вказ. праця. - с.23-24
- 269 ДАОО, ф.45 оп.4 спр.2852 арк.1-7
- 270 ЦНБ, ІР ф.1, №24199
- 271 Там же, ф.XXXVII, №223
- 272 Звіт про діяльність Одеського наукового при ВУАН товариства за 1928/29 акад. рік - Одеса, 1929. - С.1, 6-7
- 273 Ця тема потребує додаткового вивчення, але дещо вже зроблено, див.: Бачинський А.Д. Михайло Бачинський учень Михайла Слабченка //Академік М.Є.Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. - С.105-115
- 274 Список доповідей, прочитаних в Українському бібліографічному товаристві протягом 1925-1928 р.р. //Записки Українського бібліографічного товариства - Одеса, 1929. - Ч.2-3. - С.60-62
- 275 Там же, С.135
- 276 ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1156, арк.216
- 277 ДАОО, ф.Р-39, оп.1, спр.38, арк.79
- 278 Там же, ф.Р-1593, оп.1, спр.308, арк.32
- 279 ЦНБ, ІР ф.Х №№6400-6402
- 280 Звідомлення ВУАН у Києві за 1926 р. - К., 1927. - С.64; за 1927 р. - К., 1928. - С.75; Протоколи //ВУАН. Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. Вип.3. - К., 1927. - Вип.3. - С.469
- 281 Падах Я. Лев Окиншевич - видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. //Український самостійник 1981. - Кн.1-4. - С.115
- 282 ЦНБ, ІР ф.Х №№27884, 27890
- 283 Там же, ф.І, №24195
- 284 Більш детально про це див.: Білоусова Л.Г., Балінов А.К. Діяльність М.Є.Слабченка в архівній галузі //Академік М.Є.Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. - С.39-42
- 285 Хмарський В.М. Про участь М.Є.Слабченка у підготовці до видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі //Там же. - С.115-123
- 286 ЦНБ, ІР ф.І №№46235, 46252
- 287 Щоденник М.Слабченка, арк.118
- 288 ДА СБУ, спр.67098, ФП, т.152, арк.66
- 289 Санцевич А.В. Вказ. праця. - С.56
- 290 Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. - С.99
- 291 Санцевич А.В. "Організація господарства України" - Т.5 "Економічно-соціальний уклад Січі" - машинописна монографія М.Є. Слабченка (історіографічний аналіз) //Академік М.Є.Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. - С.63-69

- 292 Крупницький Б. Українська історична наука під советами. - Мюнхен, 1957. - С.16
- 293 Санцевич А.В. Видатний український історик М.Є.Слабченко. - С.33-34
- 294 ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.252, арк.14
- 295 Слабченко М.Є. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны: Одесса, 1927-2.1 Хозяйство Гетьманщины в XVII-XVIII ст.Т.1 - Землевладение и формы сельского хозяйства. - С.8
- 296 Там же. - С.107, 1076-178, 202
- 297 Там же. - С.204
- 298 Слабченко М.Е. Организация хозяйства...чІ Т.2 Судьбы фабрики и промышленности - Одесса, 1922. - С.V-VI
- 299 Там же. - С.V
- 300 Там же. - С.27
- 301 Там же. - Слабченко М. Е. Организация хозяйства...Ч.1.Т.2. -С.53-54, 66-67
- 302 Там же. - С.177-182
- 303 Там же. - С.76
- 304 Слабченко М.Е. - Одесса, 1923 Т.3 Очерки торговли и торгового капитализма Гетьманщины в XVII-XVIII вв.
- 305 Там же. - С.3
- 306 Там же. - С.7
- 307 Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко Вказ праця. - С.185
- 308 Слабченко М.Е. Организация... -Николаев, 1925 Т.4 Состав и управление государственным хозяйством Гетьманщины XVII-XVIII вв. - 325, VII с.
- 309 Клименко П. Місто й територія на Україні за Гетьманщини /1654 - 1767/. - С.343
- 310 Слабченко М.Є. Организация ... Т.4. - С.82-86
- 311 Там же. - С.255-258, 285-287
- 312 Див.: Водотика С.Г. Механізм реалізації політичної влади в Гетьманщині протягом другої половини XVII ст. в оцінці Л.О. Окиншевича //Українська козацька державність: витоки та шляхи історичного розвитку. - К., 1994. - С.158-162
- 313 Верба І.В. М.Є.Слабченко та О.П.Оглоблин //Акад. М.Є.Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. - С.46
- 314 Санцевич А.В. Видатний український історик М.Є.Слабченко. - С.49
- 315 Багалій Д.І. Нарис історії України на соц-екон. ґрунті. - Т.1. - С.107
- 316 Слабченко М.Є. Матеріали до екон-соц. історії України XIX ст. - Харків, 1925. -Т.1.- С.60
- 317 Там же. - Т.II. - С.94
- 318 Слабченко М. Передмова //Записки Одеського наукового товариства при УАН. Секція соціально-історична - Одеса, 1928. - Ч.3. - С.4
- 319 Гончарук Т.Г. Питання розвитку українського ринку другої половини XVII - першої половини XVIII ст. в працях М.Є.Слабченка //Академік М.Є.Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. - С.62-63
- 320 Див.: Умови прийому до Українського інституту Марксизму-ленінізму на 1928/29 акад. рік //Прапор марксизму. - 1928. - №2. -С.279
- 321 ДА СБУ, спр.67098, ФП, т.152, арк.19
- 322 Щоденник М.Слабченка, арк.75
- 323 Слабченко М. Конспект лекцій по новій історії України (1906-1920).- Одеса, 1927. Поки розшуки цієї праці є безрезультатними
- 324 Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької (Організація народного господарства - Т.5 - Вип.1) //ВУАН. Праці комісії для виучування історії західноруського та українського права - К., 1927.-Вип.III. - С.203-340; Його ж. Паланкова організація

- Запорозьких Вольностей (Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни Т.5 - Вип.2) //Там же - К.,1929. -Вип.IV. - С.159-252; Його ж. Запорозькі печатки XVIII ст. //ВУАН. Записки Історично-філологічного відділу - Кн.XIX - К.,1928. -Кн.XIX. - С.103-109
- 325 Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької. - С.203
- 326 Малиновський О. Історія права. Бібліографічний огляд //Україна. - 1928. - Кн.4. - С.116
- 327 ДАОО, ф.Р-1593, оп.1, спр.308,арк.42
- 328 Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької. - С.119, 203, 221, 340
- 329 Там же. - С.248-249, 280-281
- 330 Санцевич А.В. "Організація господарства України. Т.V Економічно-соціальний уклад Січі". - С.69
- 331 Слабченко М. Паланкова організація Запорозьких Вольностей. - С.211-212
- 332 Там же. - С.229
- 333 Слабченко М.Соціально-правова організація Січі Запорозької // Український історик. - 1982. - № 3-4(75-76). - С.137-148
- 334 Слабченко М.Е. Организация хозяйства... Т.1. - С.108
- 335 Слабченко М. Пам'яті Туган-Барановського //Кооперативное хозяйство. - 1922. - январь - С.1-2
- 336 Слабченко М. Н.И.Зибер //Зибер Н.И. Очерки первобытной экономической культуры - Одесса,1923 - С..XXVIII
- 337 Наумов Д. Зибер як марксист //Прапор марксизму. - 1929. - №5. - С.97
- 338 Слабченко М. Фаміліати й заступаючі //Ученые записки Высшей Школы г.Одессы - Одесса,1922. - Т.II. - С.84
- 339 Його ж. Добровичинці й вихованці //Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського - К.,1928. - Т.1- С.324-331
- 340 Слабченко М. Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини //Праці Одеської Центральної наукової бібліотеки - Одеса,1927. - Т.1. - С.65-73
- 341 Його ж. Запорозькі печатки XVIII ст. - С.103-109
- 342 Його ж. Ескізи з історії "Прав, по которм судится малороссийский народ" //Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І.Багалія - Т.1 - К.,1927. -Т.1. - С.749-759
- 343 Там же, С.751
- 344 Слабченко М. Боротьба за системи землеволодіння і форми господарства в Україні XIX-XX ст.: Конспект лекцій, читаних для вчителів агроризованих трудшкіл, 1-10 серпня 1927 р. - Одеса, 1927; Його ж. Конспект лекцій по новій історії України (1906-1920) - Одеса,1927; Його ж. Феодалізм на Україні: Лекції, читані в Одеському ІНО в 1928/29 учбов. році - Одеса, 1929
- 345 Там же. - С.2, 123, 150
- 346 Ващенко В.П., Фроюк Н.М. Питання екології України XVII - першої половини XIX ст. в дослідженнях М.Є.Слабченка //Академік М.Є.Слабченко. - С.76-79
- 347 Див., приміром: Слабченко М. Рец. [А.П.Оглоблин. Очерки истории украинской фабрики - К.1925] //ВУАН. Записки Історично-філологічного відділу - Кн.VII-VIII. - С.557-560; Його ж. Рец. Російсько-український словник правничої мови - К.1926] //Червоний шлях. - 1927. - №1. - С.315-316 та ін.
- 348 Слабченко М. Одеські каменярі в 80-90-х р.р. XIX ст. (Етюд з історії зарплати) //Записки Одеського наукового при ВУАН товариства. Секція соціально-історична - Одеса, 1929. - Ч.4. - С.33-42

- 349 ЦНБ, ІР, ф.40, №239, арк.13
- 350 Там же, ф.Х, №27884, 27890
- 351 Оглоблин О. Думки про сучасну українську історіографію. - Нью-Йорк, 1963. - С.11
- 352 Див. : Пеленський Я. Українська державна школа // Д.Дорошенко Огляд української історіографії. -К., 1996. - С.V
- 353 Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // О.Прицак Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ-Кембрідж, 1991. - С.5
- 354 Курас І.Ф., Водотика С.Г. Академік М.Є.Слабченко //Укр. іст. журн. - 1993. - №11-12. - С.102
- 355 Слабченко М. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст. - С.3
- 356 Щоденник М.Є.Слабченка, арк.20
- 357 Слабченко М. Высшая полиция в Московском государстве XVIII в. - С.125
- 358 Цит. за: Винар Б. Академік Михайло Слабченко. - С.25
- 359 ЦНБ, ІР, ф.І, №46235
- 360 Федоренко П. З спірних питань економіки України. - С.9
- 361 ЦДАВО України, ф.166, оп.10, спр.1399, арк.2
- 362 Слабченко М. Организация хозяйства Украины...Ч.1.Т.ІІІ. - Карта. Таку ж "оцінку" поставив і Я.Дашкевич - див.: Дашкевич Я.Р. Українська Бопланіана // Боплан Г.Л. де Опис України. - К., 1990. - С.226
- 363 ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.4579, арк.20
- 364 ЦНБ, ІР, ф.І, №46241 Протокол №12 Засідання Президії ВУАН 31.03.1929 р. //Вісті ВУАН. - 1929. - №3-4. - С.59-61
- 365 Постанова РНК УССР від 16.04.1929 р. про поновлення ВУАН новими дійсними членами та порядок їх вибору //Вісті ВУАН. - 1929. - №3-4. - С.72-74
- 366 Див.: ЗУ УССР. - 1921. - №11. - С.310
- 367 ЦНБ, ІР, ф.І, №46251
- 368 Протокол засідання особливої комісії з історичного циклу від 10.06.1929 р. //Вісті ВУАН. - 1929. - №5-6. - С.71-72
- 369 Виклад виступу див.: Левитський В. До питання про структуру історії економічного побуту України /з приводу праці акад. М. Є.Слабченка "Матеріали до економічно-соціальної історії України" - Тт.І, ІІ//Україна. - 1929. - №10-11. - С.3-13
- 370 Протокол №7/11 засідання поширеної Ради ВУАН 29.06.1929 р. // Вісті ВУАН. - 1929. - №5-6. - С.32-36
- 371 Витяг з протоколу №33 засідання Президії ВУАН 20.09.1929 р. //Вісті ВУАН. - 1929. - №9-10. - С.2-3
- 372 Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. - С.17
- 373 ЦНБ, ІР, ф.І, №46249
- 374 Цит. по Винар Б. Академік Михайло Слабченко. - С.26
- 375 ЦНБ, ІР, ф.І, №46250
- 376 ДА СБУ, спр.67098, ФП, т.152, арк.2-3
- 377 Від Державного Політичного Управління УССР //Вісті ВУЦВК. - 1929. - 22 листопада
- 378 Цит. по Винар Б. Академік Михайло Слабченко. - С.29
- 379 Лист М.Слабченка до Д.Яворницького від 23.10.1930 р. //Наука і суспільство. - 1991. - №11. - С.59
- 380 Протокол сесії Ради ВУАН 15-17 липня 1930 р. //Вісті ВУАН. - 1931. - №1-3. - С.41
- 381 Суровцева Н. Життя Надії Суровцевої. - С.249
- 382 Розмай О. Доля академіка. - С.22-23
- 383 Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. - С.64

- 384 Пристайко В., Шаповал Ю. Справа "Спілки Визволення України": невідомі документи і факти. - С.343; ДАОО, ф.Р-1593, оп.1, спр.308, арк.47-48
- 385 Заруба В.М. Постаті (Студії з історії України) - Кн.2 - Дніпропетровськ, 1993. - С.168
- 386 Пристайко В., Шаповал Ю. Справа "Спілки Визволення України": невідомі документи і факти. - С.343; Заруба В. Постаті. - С.168
- 387 Rodzijaski I. The last years of M.Slabchenko. - P.82
- 388 Заруба В.М. Постаті. - С.71
- 389 Згідно одних переказів, він помер просто на вулиці, а за іншими - вдома від голоду і холоду. Сусіди знайшли його тіло в нетопленій і пустій однокімнатній квартирі // Там же

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ

Всі дати до 1918 року подано за старим стилем

Михайло Єлисейович Слабченко народився 9 липня 1882 р. на Нерубайських хуторах на Одещині в родині Єлисея Івановича і Катерини Максимівни Слабченків.

- 1891 р. Родина Михайла переїхала до слобідки Романиївка (тепер м.Одеса)
- 1903 (червень) Склав екстерном іспити на атестат зрілості в III Одеській гімназії
- 1903-1910 рр. Навчався в Новоросійському імператорському університеті (1903-1905 рр. - на історично-філологічному і в 1905-1910 рр. - на юридичному факультетах).
- 1904-1918 рр. Перебував у складі Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП)
- 1904-1910 рр. Брав активну участь в українському національно-визвольному русі
- 1906 р. Написав першу наукову працю "Крестьянский вопрос в законодательной комиссии Екатерины II", за яку отримав срібну медаль.
- 1906-1908 рр. Був членом студентської української громади
- 1906-1910 рр. Активно співробітничав в одеській "Просвіті"
- 1909 р. За наукову роботу "Малорусский полк в административном и хозяйственном отношении" отримав золоту медаль та право видрукувати її в "Записках" Новоросійського університету
- 1910-1912 рр. Професорський стипендіат Новоросійського університету
- 1911-1922 рр. Перебування в складі Одеського бібліографічного товариства
- 1911-1912 рр. Навчався у Ecole de droit Паризького університету
- 1912 (серпень) - Служба в армії (учбова команда, школа
1913 (серпень) прапорщиків)
- 1914 (серпень) - Перебував в складі діючої армії на фронтах

- 1917 (липень) Першої світової війни
- 1917 (серпень)- Навчався в Петрограді у Військово-юридичній
1918 (січень) академії
- 1918 (березень)- Редактор демократичної української газети
(вересень) "Вільне життя"
- 1918 (літо- Перебування в складі лівої фракції
осінь) Української партії соціалістів-революціонерів,
співпраця в соціалістичній "Просвіті"
- 1918 (весна) Працює в українській учительській спілці з організації
національної системи початкової і середньої освіти
- 1919-1922 р.р. Співробітництво в кооперативних часописах "Наша
кооперація", "Кооперативное хозяйство"
- 1920 (20/09)- Працює в Одеському університеті та
1930 (20/01) інститутах, що були створені на його основі
(гуманітарносуспільному і інституті народної освіти)
доцентом і професором
- 1921-1922 р.р. Працює в Одеському археологічному інституті
- 1922 р. Отримав учену ступінь магістра історії без захисту
дисертації за два перші томи роботи "Организация
хозяйства от Хмельниччины до мировой войны"
- 1922 р. Арешт ДПУ та рішення про висилку М.Слабченка з Одеси
за участь в українському національному русі
- 1923 (1/06)- Працює деканом факультету професійної
1924 (19/06) освіти Одеського інституту народної освіти
- 1923-1924 рр. Працює завідувачим Одеського губернського архівного
управління
- 1923-1930 рр. Працює в Українському бібліографічному товаристві
(м.Одеса)
- 1926 р. Подорож до Києва, особисте знайомство з академіком
М.Василенком, обрання М.Слабченка членом Київського
історичного товариства Нестора-Літописця та
співробітництво з Комісією вивчення історії
західноруського та українського права ВУАН
- 1926-1930 рр. Працює в Одеському науковому при ВУАН товаристві,
редагування "Записок" товариства
- 1926-1930 рр. Працює в Одеській філії Всеукраїнської наукової асоціації
сходознавства
- 1926 р. Отримав премію Комісії преміювання наукових праць при
Укрнауці Наркомату освіти УСРР за роботу "Организация
господарства на Запоріжжі.Т.1 Економічно-соціальний уклад
в умовах військового права"

- 1926 (11/12) - Працював керівником Одеської філії
 1930 (20/01) Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури
- 1927 р. Отримав премію Всеукраїнського комітету сприяння вченим за роботу "Соціально-правова організація Січі Запорозької"
- 1928 (січень) Присудження Комісією з присвоєння наукових ступенів Укрнауки Наркомосу УСРР наукового ступеню доктора історії української культури за наукові заслуги (honoris causa)
- 1929 (29/06) Обрання дійсним членом (академіком) ВУАН по спеціальності (кафедрі) "історичні науки"
- 1929 (28-30/11) Перша і остання участь в роботі сесії ВУАН, призначення на академічну кафедру історії України доби феодалізму та головою Комісії старої історії України і Комісії історії Полудневої України ВУАН
- 1930 (20/01) Арешт М.Слабченка у справі "Спілки визволення України"
- 1930 (19/04) Засудження Верховним Судом УСРР у справі "СВУ" до 6 років позбавлення волі з поразкою в правах на 2 роки
- 1930 (15/07) Виключення зі складу ВУАН сесією Ради ВУАН
- 1930 (грудень) - Відбував покарання в Ярославському
 1936 (18/01) політизоляторі та Саватіївському політизоляторі Соловецького табору особового призначення
- 1936-1937 р.р. Працює бухгалтером тресту "Апатіти" на Кольському півострові
- 1948-1949 р.р. Працює в навчальних закладах м.Первомайська на Миколаївщині
- 1952 р. М.Слабченко помер в м.Первомайську. Похований (27 листопада) на місцевому кладовищі

БІБЛІОГРАФІЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1909 р.

1. До історії відношень між П.О.Кулішем та Т.Г.Шевченком //Сборник Харьковского Историко-Филологического общества - Харьков, 1909 - Т.18 - Издан в честь проф. Н.М.Сумцова - С.557-559
2. Малороссийский полк в административном отношении: (Ист.-юрид. очерк) [Записки Имп. Новорос. ун-та Истор.-филол. фак-та - Вып. I] - Одесса, 1909 - [4], 436, III с.

1911 р.

3. Албанский полк на службе Наполеона I //Воен.-ист. вестник. - Киев, 1911. Кн.9-10. С.211-215
4. Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII в.в. - Одесса, 1911. - .2, 3, II, 292 с.

1912 р.

5. Die Ceremonie der Erwerbend Klin-Russland //Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte - 1912 - Band 3 - Heft 2 - S.203 - 208 [Про Переяславську угоду 1654 р.]

1913 р.

6. Военная служба в Малороссии ст.: (Ист.-юрид. этюд) //Воен.-ист. вестник. - Киев,1913. - Кн.4. - С.83-88
7. Высшая полиция в Московском государстве XVII в. [По кн. Новомберский Н. Слово и дело государевы. М.1911 Т.1.] //Изв. Одес. библиографического общества при имп. Новорос. ун-те. Одесса,1913. - Т.1. - Вып.4. - С.123-140
8. Диариуш Генеральной Войсковой Канцелярии. Одесса,1913
9. З приводу заміток М.П.Василенка [Дискусія з М.П.Василенком про устрій Гетьманщини XVII-XVIII ст.] //Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. - Львів,1913. - Т.116. - С.69-79
10. Министерство полиции: (По данным Назимовского архива) //Изв. Одес. библиограф. общества при имп. Новорос. ун-те. Одесса, 1913 Т.П,Вып.4- С.147-162
11. Протоколь отпускныхъ писемъ за гетмана Апостола 1728 года и по отъезду его вельможности записки щоденные при конце того же года 1728. Одесса,1913. - 115 с.
12. [Рецензия] //Изв. Одес. библиограф. общества при имп. Новорос. ун-те. Одесса,1913. Т.2. Вып.7 С.305-312; [О кн. Актовые книги Полтавского городского уряду XVII в. Вып.1. Справи поточные 1664-1671 г.г. /Ред. и прим. В.Л.Модзалевского; Изд. Полтав. губ. уч. архив. комиссии. - Чернигов,1912]
13. [Рецензия] //Изв. Одес. библиограф. общества при имп. Новорос. ун-те. - Одесса,1913. - Т.1-Вып.6. - С.231-232. [О кн. Sturdza A.A.C. La lutte pour la couronne. Paris,1912]
14. [Рецензия] //Изв. Одес. библиограф. общества при имп. Новорос. ун-те. - Одесса,1913. - Т.1-Вып.6. - С.229-231.[О кн. Vogue E.M.de. Trois drames de l'histoire de Russie. Paris,1911]
15. [Рецензия] //Изв. Одес. библиограф. общества при имп. Новорос. ун-те. - Одесса,1913. - Т.1 - Вып.4. - С.95. Подпись: М.С. [О кн.: Систематический указатель журнала “Киевская старина” (1882-1906 г.г.) /Сост. И.Ф.Павловский и др. Изд. Полтав. губ. уч. архив. комиссии. Полтава,1912]

1914 р.

16. Д.П.Миллер как историк украинского права //Вест. Харьков. Ист.-филол. общества. Харьков,1914. - Вып.5. - С.24-28
17. Ein regressenes jubilaent //Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte,1914 Bund 4 [Присвячено 170-літтю “Прав, по котрым судится малороссийский народ”]

1915 р.

18. К вопросу о “приятельстве” и “колежанстве” //Изв. Одес. библиограф. общества при имп. Новорос. ун-те. - Одесса,1915. - Т.5. - Вып.4. - С.5-7
19. Новые теории происхождения Руси //Изв. Одес. библиограф. общества при имп. Новорос. ун-те. - Одесса,1915 - Т.4.-Вып.3-4 - С.201-204 [О ст.: Гринев С. Скифы и Русь //Воен.-ист. сборн. 1914 №4 ; Борисов В.Е. Страницы из древней истории русской жизни //Воен.-ист. вестник. - 1913. - Кн.4]

1916 р.

20. Забытый историк-мемуарист: [Нестесураной] //Изв. Одес. библиограф. общества при имп. Новоос. ун-те. - Одесса,1916. - Т.5. - Вып. 3-4. - С.120-137
21. К истории малорусских дворянских родов (по фамильным архивам) //Труды Полтав. губ. уч. архив. комиссии.- Полтава,1914. - Вып.14. - С.229-232

1918 р.

22. Бібліографія //Вільне життя. - Одеса,1918. - 14(1) липня. - №82. Підпис: С.Яровий
23. Бібліографія //Вільне життя. - Одеса,1918. - 16(3) липня. - №83. Підпис: С.Яровий
24. Бібліографія //Вільне життя. - Одеса,1918. - 27(14) липня. - №93. Підпис: С.Яровий
25. В “Наук[овім] т[оваристві]” //Вільне життя. - Одеса,1918. - 18(5) червня. - №63. Підпис: Л.Л.
26. Ів[ан] Стешенко: [Некролог] //Вільне життя. - Одеса,1918. - 3 серп.(21 липня). - №99. Підпис: С.

27. Маленька справка //Вільне життя. - Одеса,1918. - 24(11) серпня. - №116. Підпис: М.С. Про ст.: Крип'якевич І. Печатки на Україні XVII ст. //Зап. Наук. т-ва ім.Шевченка. - Львів,1916. - Т.129
28. Микола Віташевський: [Некролог] //Вільне життя. - Одеса,1918. - 23 (10) серпня. Підпис: М.С.
29. Нова праця по історії України //Вільне життя. - Одеса,1918. - 6 серп.(24 липня). - №125. Підпис: М.С. [Про кн.: Багалій Д. Історія Слобідської України. Харків,1918]
30. Перед свіжою могилою [З нагоди смерті Є.Темницького] //Вільне життя. - Одеса,1918. - 17(4) серпня. - №111
31. Про українську бібліотеку в Одесі //Вільне життя. Одеса,1918. - 11 серп.(29 липня). - №106. Підпис: Михайло Дмінека
32. Риси сеймового укладу на Україні: По "Кобзарю" //Вільне життя. Одеса,1918. - 26(13) квітня. - №23. Підпис: С.Яровий
33. Робочий люд в творах І.Франка //Вільне життя. - Одеса,1918. - 9 червня(27 травня). - №57. Підпис: С.Яровий
34. Суд колись і тепер //Вільне життя. - Одеса,1918. - 5 квітня(23 березня). - №5. Підпис: Л.Ляшок
35. Хведір Вовк: [Некролог] //Вільне життя. - Одеса,1918. - 4 липня(21червня). - №76. Підпис: С.Яровий
36. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII в.в.: Конспект лекцій, чит. с 10 июня по 14 июля 1918 г. на укр. курсах для учителей средних школ. - Одесса,1918 .91, III с.

1919 р.

37. Бібліографія //Боротьба. - Одеса,1919. - 27 липня. - №72. Підпис: Л.Л. Про кн.: Вестник Одес. губ. юрид. отдела. - 1919. - №1
38. Бібліографія //Вісті Одес. філій центр. укр. кооп. установ. - Одеса,1919. - Лист №1. - С.45-46 Без підпису. [Про кн.: Труды подготов. по национ. делам Комиссии: Малорус. отдел. Одесса, 1919; Белимович А. Деление южной России на области. Екатеринодар,1919]
39. Бібліографія //Вісті Одес. філій центр. укр. кооп. установ. - Одеса,1919. - грудень. - №2. - С.32-33. Без підпису
40. Впливи месіанства на Шевченка //Нові шляхи. - Одеса,1919. - 23 березня. - №12. Підпис: М.Слисеїч
41. Під чистим прапором рогделівців //Наша кооперація. - Одеса,1919. - №8. - С.6
42. Піонери української кооперації [В.М.Доманицький, М.В.Левитський, М.І.Туган-Барановський] //Наша кооперація. - Одеса,1919. - №8. - С.9-16
43. Рочдельська ювілейна література //Вісті Одес. філій центр. укр. кооп. установ. - Одеса,1919. - грудень, №2. - С.33-34.
44. Судівництво на Україні XVII-XVIII ст.: Конспект лекцій, чит. на Одес. учит. курсах в серпні 1918 р. - Харків, Союз,1918. - 38 с.
45. Шевченко й декабристи //Нові шляхи. - Одеса,1919. - 11 березня. - №2 Підпис: М.С.
46. Як воно було: До 75-річчя першої кооперативної крамниці в м.Рогдел //Наша кооперація. - Одеса,1919. - №4-5. - С.7-8

1920 р.

47. Бібліографія //Наша кооперація. - Одеса,1920. - березень. - №4-5. - С.33 [Про книги: Левитський М. Про хліборобські спілки-артілі; Мороз П. Люцерна; Коваль В. Конюшина; Мороз П. Селянська культура цукрових буряків. Вид. Центр. укр. с-г кооп. союзу. №1, 3-6]
48. Бібліографія //Наша кооперація. - Одеса,1920 квітень, № - 6. - С.33- 34.[Про кн.: Мартос Б. Лист до земляків-кооператорів; Жід Ш. Про кооперацію; Прихоженко І. Про споживче товариство; Вульф Г. Капіталізм, кооперація; Жід Ш. Влада споживача; Доде А. Самогонівське стадо і його пастирь; Житецький П.Про українські народні думи //Вид. Дніпросоюзу №№ 5, 6, 9, 11, 15, 17, 19]
49. Єдиний економічний фронт //Наша кооперація. Одеса,1920. - квіт.№6-7. - с.3-4.

1922 р.

50. Кооперативное законодательство //Кооперативное хозяйство. - Одесса,1922. - январь. - С.22-25. Подпись: М.Ольгин

51. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. Ч.1 Хозяйство Гетьманщины в XVII-XVIII вв. Т.1 Землевладение и формы сельского хозяйства. - Одесса: Госиздат Украины, 1922 - VIII, 222, 2 с.
52. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. - Одесса: Госиздат Украины, 1922 - Ч.1 Хозяйство Гетьманщины в XVII-XVIII вв. - Т.2 Судьбы фабрики и промышленности. - Одесса: Госиздат Украины, 1922 - VII 208 с.
53. Памяти М.И.Туган-Барановского //Кооперативное хозяйство: Одесса, 1922. - январь. - С.1-2. Без подписи
54. Фаміліати й заступаючі //Учен. зап. высш. школы г.Одессы. - Т.II Отдел гуман.-обществ. наук. - Одесса, 1922. - С.81-85

1923 р.

55. Н.И.Зибер //Зибер Н.И. Очерк первобытной общественной культуры. - Одесса, 1923. - С.V-XXVIII
56. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. Одеса: 6 ДВУ, 1923. - Ч.1 Господарство Гетьманщини XVII-XVIII ст. - Т.1 Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини. - VIII, 203,1 с.
57. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. - Б.М.: Госиздат Украины, 1923. - Ч.1. - Т.III Очерки торговли и торгового капитализма Гетьманщины в XVII-XVIII вв. - 192, VIII с.

1925 р.

58. Культурно-наукове життя Одеси в 1914-1924 р.р. //Україна. - Київ, 1925. - Кн.5. - С.179-183
59. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. - Т.І Харків: ДВУ, 1925. - Т.І. - 320 с.
60. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны - Николаев: Госиздат Украины, 1925 - Ч.1. - Т.4 Состав и управление государственным хозяйством Гетьманщины XVII-XVIII вв. - 325, VII с.

1926 р.

61. Бджільництво на Україні і “Прикре непорозуміння” проф. С.Шелухіна //Пасічник. - Прилуки, 1926. - №7. - С.21-22
62. [Рецензія] //ВУАН. Зап. іст.-філол. відділу. Київ, 1926. - Кн.7-8. - С.557-560. [Про кн.: Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. К.1925]
63. Чи була в Гетьманщині своя монета //ВУАН. Істор. секція. Наук. збірка за рік 1925. - К.1926. - С.64-66 (ВУАН. Зб. іст.-філолог. відділу, - №26. - Вип.2 Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. - Т.20)

1927 р.

64. Боротьба за системи землевлодіння і форми господарства в Україні XIX-XX ст.: Конспект лекцій, чит. для вчителів агроризованих трудшкіл 1-10 серпня 1927 р. - Одеса, 1927. - 62с.
65. Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини //Праці Одес. центр. наук. бібліотеки. - Одеса, 1927.- Т.І. - С.61-78
66. До методології історії робітничого класу //Червоний шлях. - Харків, 1927. - Кн.5. - С.78-85
67. Ескізи з історії “Прав, по котрым судится малороссийский народ” //Ювіл. збірник на пошану академ. Д.І.Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п’ятидесяти років наукової діяльності. - Київ, 1927. - Ч.1. - С.749-759 (ВУАН. Зб. іст.-філол. відділу №51)
68. Конспект лекцій по новій історії України (1906-1920). - Одеса: ІНО, 1927.
69. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. - Одеса: ДВУ, 1927. - Т.2 - 278 с.
70. [Рецензія] //Червоний шлях. - Харків, 1927. №1, - С.315-316. [Про кн. Російсько-український словник правничої термінології. - Київ, 1926. - X, 228 с. (ВУАН. Зб. іст.-філол. відділу, - №41)]
71. [Рецензія] //Червоний шлях. - Харків, 1927. - №4. - С.238. [Про кн. Чернышев Н.В. Аграрный вопрос в России: От реформы до революции (1861-1917): Материалы и комментарии. Курск, 1927]
72. [Рецензія] //Червоний шлях. - Харків, 1927. - №7-8. - С.349. [Про кн. Юрченко Т. Короткий нарис історії українського пасічництва. Прилуки, 1926]

73. Соціально-правова організація Січі Запорозької (Організація народного господарства. Т.5, вип.1) //ВУАН. Праці Комісії для виуч. істор. західнорус. та укр. права. Київ,1927. -Вип.3. - С.203-340 (ВУАН. Збір. соц.-екон. відділу №12)
74. Тарас Трясило: [Іст. довідка до однойменного фільму] //Театр. тиждень. - Одеса,1927. - 16 квітня. - №12(101). - С.7

1928 р.

75. Доброчинці й вихованці //Ювіл. збірка на пошану акад. М.С.Грушевського з нагоди 60-ї річн. життя та 40-х років наук. діяльності. - Київ,1928. - Т.1. - С.324-331 (ВУАН. Зб. іст.-філол. відділу. - №76)
76. Запорозькі печатки XVIII ст. //ВУАН. Зап. іст.філол. відділу.- Київ,1928. - Кн.ХІХ. -С.103-109
77. З історії медвяного права на Україні: нарис історії медвяного права на Україні //Пасічник. - Прилуки,1928. - №4. - С.121-122; №5, - С.152-154
78. Невідоме про Л.Толстого //Зап. Одес. наук. при ВУАН т-ва. Секція іст.-філол. - Одеса,1928. - Ч.2. - С.35-38
79. [Передмова] //Зап. Одес. наук. при ВУАН т-ва. Секція соц.-іст. - Одеса,1928. - Ч.3. - С.3-4. Підпис: М.С.
80. [Рецензія] //Червоний шлях. - Харків,1928. - №11. -С.293. [Про кн.:Листування М.Драгоманова і І.Франка. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. - Київ: ВУАН,1928. - Т.1]
81. [Рецензія] //Червоний шлях. - Харків,1928. - №11. - С.294-295. [Про кн.: Смірнов П. Волзький шлях і стародавні руси. К.1928]

1929 р.

82. М.Коцюбинський: (Уривок статті) //Шквал. - Одеса,1929. - 1 травня. - №17-18(202-203). - С.5-6 (До 16 роковини смерті)
83. Одеські каменярі в 80-90-х рр. ХІХ ст.: (Етюд з історії зарплатні) //Зап. Одес. наук. при ВУАН т-ва. Секція іст.-філол. - Одеса,1929. - Ч.4 -С.33-42
84. Паланкова організація Запорозьких Вольностей (Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни. Т.5, вип.2) //ВУАН. Праці Комісії для виуч. іст. західнорус. та укр. права. - Київ,1929. - Вип.6. - С.159-252 (ВУАН. Зб. соц.-екон. відділу. - №18)
85. Уривок зі спогадів: [Про переворот у Петрограді 25 жовтня 1917 р.] //Блиски. - Одеса,1929. - С.43-46
86. Феодалізм на Україні: Лекції, читані в Одеському ІНО в 1928/29 учбов. році. - Одеса: Одес. ІНО,1929. - 150 с.

1942 р.

87. Проложное сообщение о предлетописной Руси //Истор. журнал. - Москва,1942. - №7. - С.129

1992 р.

88. Щоденник. 1927 р.: (Уривки) //Київська старовина. - Київ,1992. - №2. - С.19-23

Про автора

Водотика сергій Григорович, 1957 р. народження, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Херсонського факультету Запорозького юридичного інституту МВС України, автор більше 115 наукових праць. Сфера наукових інтересів - українська історична наука 20-х років ХХ ст. По цій проблемі останніми роками опублікував майже 60 наукових розвідок у вітчизняних та зарубіжних виданнях.

